

СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА НА ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА 1903—1914. ГОДИНЕ

Српска социјалдемократска партија настаје после промена у Србији које су наступиле 1903. године, после атентата на Александра Обреновића, а које су, као и сам атентат, резултат измењених економских и друштвених односа, насталих са привредним развојем тадашње Србије.

Од свога оснивања Српска социјалдемократска партија активно иступа на свим парламентарним изборима, јер је већ Оснивачки конгрес, 20. јула 1903, решио да ССДП иде на парламентарне изборе, и то самостално, са сопственим програмом. Партија је настојала од самог почетка, а и током свог деловања остала је доследна томе, да покаже и докаже да је она партија радничке класе и да као таква нема и не може имати ничега заједничког са буржоаским партијама.

„Још од оснивача научног социјализма знамо — каже Туцовић — „свака класна борба је политичка борба.“ А та политичка „борба има не само најоштрији већ и најпотпунији, најконцентрисанији и најизразитији карактер у доба избора“. Али за социјалдемократе у тој манифестацији класне борбе, у политичком деловању за време изборне кампање и самих избора „није толико у пресуди колико у суђењу“, није борба за мандате, већ борба за политичко освајање маса. Социјална демократија је била свесна да „ни највећи могући пораст у броју мандата не представља за владавину буржоазije и њен друштвени режим ону опасност која лежи у последицама једне успешне, правилне и принципијелне изборне агитације социјалне демократије“, упркос чињеници да већи или мањи пораст броја њених представника у Народној скупштини „је, несумњиво, политичка добит пролетаријата од необичног значаја“, јер појачава свој политички утицај.¹

Учешће ССДП на парламентарним изборима до сада није испитивано, сем парцијално, што је помињано у радовима из историје радничког покрета до првог светског рата, којима је обрађивана друга проблематика. Ово питање је у потпуности обрађено, и то у склопу рада *Делатност ССДП у парламенту*, али га сада посебно представљамо јавности, јер створи целину за себе.

Поред архивске грађе констатоване у Институту за историју радничког покрета, у Институту радничког покрета Београда, у Архиву СРС, Историјском архиву Београда, коришћена је радничка штампа, а у првом раду *Радничке новине* и *Радник*, а уз то и буржоаска штампа, нарочито *Самоуправа*, *Одјек*, *Правда* и *Политика*. Уз то су коришћене стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, као и зборници закона и уредаба издатих у

¹ Д. Туцовић, *Класа и партија, Борба*, књ. 5, Београд 1. III 1912, 169—172.

Краљевини Србији у периоду после 1903. године. *Српске новине*, као службене, такође су овде нашле место.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1903. ГОДИНЕ

Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије решио је 20. јула 1903. да ССДП иде на парламентарне изборе самостално са својим програмом.² То је био за ССДП први политички испит, јер она своју појаву на позорници политичког живота обележава политичком борбом, самосталним учешћем на изборима.³

Значај ових избора, 8. септембра 1903. године, састојао се у томе што радничка класа први пут има своју партију те је у могућности да ступи на политичку позорницу самостално. Српска социјалдемократска партија није рачунала на мандате, посланичке и министарске, већ је настојала да се радничка класа ограда, да се одели од буржоазије и тако покаже да је настало време да се и радничка класа организовано бори.⁴ Тек што се политички организовала радничка класа ступа у изборну борбу, иде на парламентарне изборе.⁵

Деловање ССДП у време предизборне активности кретало се оквирима свога програма, односно на популаризацији партијског програма и на борби за његово остварење.⁶

У својој предизборној активности ССДП је у први план истичала политичко деловање на окупљању радника у своје редове и њихово пуно политичко активирање на популарисању програма. И не само то већ и покретање борбе за остварења захтева из тога партијског програма.

Нарочито је истичала потребу јачања јединства у редовима радничке класе у борби против буржоазије, а у овом конкретном случају, у време изборне борбе наглашаван је значај јединства у избору свога кандидата. Што се тиче кандидата за посланике на листи ССДП, као основни критеријум био је тај да су најбољи и најоданији припадници партије, они који су способни и вољни да се најдоследније боре за интересе радничке класе у целини.⁷

Док је ССДП одмах по свом оснивању, с обзиром на то да је имала свој програм, свој статут и своје организације, била спремна да се систематски бори за њих, дотле буржоаске партије у том моменту нису то све имале, али су бројно биле јаче. Осим тога грађанске странке су биле не само представници, већ и носиоци идеја владајуће буржоаске класе, која је имала власт.⁸

Српска социјалдемократска партија, као млада партија, 1903. године ступа у изборну борбу на парламентарним изборима, не да освоји мандате, јер је била свесна да то није у могућности, већ да популаризује своја начела, да тумачи свој програм, да окупља радничку класу и да је одвоји од буржоазије.⁹ Позивајући бираче

² РН 30. VII 1903, 1.

³ Половином августа 1903. године орган ССДП писао је „Изборна борба је једна од најјачих васпитних средстава” (РН 15. VIII 1903, 1).

⁴ РН 5. IX 1903, 1.

⁵ *Нове време* (Београд) бр. 7 и 8, септембар 1903, стр. 127.

⁶ РН 23. VIII 1903, 1.

⁷ РН 19. VIII 1903, 1; 23. VIII 1903, 1; *Радник* 7. IX 1903, 2.

⁸ РН 29. VIII 1903, 1.

⁹ *Трговачки помоћник* 15. X 1903, 1.

да гласају за њене кандидате, истицала је да ће се њени посланици у парламенту борити за доношење радничког законодавства, што је зацртано и у програму Партије.¹⁰

Док су буржоаске партије у својој предизборној активности неприкривено показивале да се боре за сопствене положаје, за интересе партијске и личне, сводићи све то на паролу „устаните да седнем ја”, докле је ССДП истицала да ће њени кандидати, који буду изабрани, тражити „да се правилније распореде дажбине и порески терети, да се приход који је неопходан за живот, сасвим ослободи од пореза, да се сви посредни порези, који даве радничку класу и средње слојеве замене непосредним прогресивном порезом на приход и наследство; да се заведе обавезно и опште осигурање у болести, несрећним случајевима и смрти, да се за све раднике, мале чиновнике и служитеље оснује пензиони фонд, као што је основан и за крупне чиновнике”.¹¹

Буржоаске партије у предизборној агитацији настојале су свим средствима да одврате раднике од гласања за социјалдемократске кандидате. Либерали, радикали и самостални радикали, на пример, у Обреновцу трудили су се да убеди раднике да гласају за њихове кандидате, а не за кандидате социјалне демократије.¹² Али ССДП у својој предизборној агитацији имала је пуно могућности да упозна раднике са чињеницама о експлоатацији коју буржоаска класа врши над радничком класом, па је разумљиво да ти експлоатисани радници не треба да гласају за кандидате оних партија које су експоненти владајуће класе која угњетава и експлоатише пролетаријат.¹³

Није било ретко појава да су се буржоаске партије срдиле на ССДП у вези са њеним изласком на ове парламентарне изборе. Шабачки лист *Радикалац* пребацивао је социјалистима што су у Шапцу истакли свога кандидата.¹⁴ А у Пожаревцу радикали, нарочито занатлије, правили су сметње око истицања посланичких кандидата на листи ССДП.¹⁵ У агитацији против социјалне демократије служиле су се буржоаске партије разним неистинама и не само против социјалне демократије.¹⁶ Радикали су, на пример агитовали међу радницима дајући разна обећања.¹⁷

¹⁰ РН 29. VIII 1903, 1.

¹¹ Исто, 5. IX 1903, 1.

¹² Исто, 3. VIII 1903, 1.

¹³ Исто, 6. VIII 1903, 1. — Тако *Радничке новине*, обраћајући се „дужичким друговима” осврћу се на допис *Жртве капитала* из Ужица и препоручују ужичким радницима да не гласају за представнике буржоаских партија већ за кандидате ССДП (РН 6. VIII 1903, 1).

¹⁴ РН 19. VIII 1903, 2.

¹⁵ Исто, стр. 3.

¹⁶ Ево неких података како су буржоаске партије агитовале. У Гружи су говорили „Браћо, народ ће бити за седам година ослобођен пореза, ако наши кандидати буду изабрани”. У Бувирији — „Ми хоћемо укинути чиновничтво, јер је оно непотребно”. У Јагодини — „Ми ћемо, браћо, укинути пензије и канцеларије.” У Државној радионици у Београду говорили су „Куд ћете ви гласати за социјалдемократе, кад они хоће да укину војску, а кад се војска укине, онда и ви немате посла, јер ће се укинути војна радионица.” У Ужицу — „Социјалисте хоће да поделе између себе оно што ви имате.” На Златибору су говорили — „Ако се наши људи изабере, сувате ће поделити између себе сељаци.” А у Врању — „Ми ћемо укинути шумаре.” (РН 23. VIII 1903, 1).

¹⁷ РН 26. VIII 1903, 1.

У време кандидовања за ове изборе постојало је велико интересовање за кандидационе конференције, а и за кандидате ССДП. Док је, у Крагујевцу на пример, на кандидационом збору ССДП било 400 присутних, докле су остале партије све заједно једва имале 200 присутних.¹⁸ Самосталци су у Крагујевцу покушали да на својој листи кандидују социјалдемократу да би, с једне стране, обезбедили што већи број бирача, а с друге, да би привукли гласаче ССДП, односно да би што више онемогућили.¹⁹

Што се тиче саме парламентарне ситуације у земљи после мајских догађаја, она није била задовољавајућа, може се чак рећи да је била тешка. Влада није била по вољи парламенту, требало је расписати парламентарне изборе, и то се ишчекивало.²⁰ Указом од 24. јуна 1903. расписани су за 8. септембар 1903. избори народних посланика за четворогодишњи период 1903—1906. године.²¹

Уставом Краљевине Србије од 5. јуна 1903. ступио је на снагу Закон о изборима народних посланика од 25. марта 1890, са изменама и допунама од 28. јануара 1891. године; уз то је овај закон о изборима народних посланика доведен у сагласност са Уставом. Законом је предвиђено да се на сваких 4.500 пореских глава бира по један посланик.²² Према одредбама овога закона право да бира посланика има сваки грађанин који је навршио 21 годину и који плаћа држави годишње најмање 15 динара непосредног пореза годишње, рачунајући и стални државни прирез. Изменама у закону према Уставу од 5. јуна 1903, у ових 15 динара, поред непосредног пореза, урачунава се и стални државни порез (чл. 10). Међутим, за посланика се могао бирати онај који, поред осталих услова, испуњава и следеће: да је навршио 30 година и да плаћа држави годишње најмање 30 динара непосредног пореза. На свакој кандидатској листи изборног округа морају бити по два лица, која, поред осталих услова, морају испуњавати и следеће: да су завршили факултет или школу у рангу факултета (чл. 15).²³

Уочи самих избора *Радник* (Крагујевац) је писао да је најсветија дужност сваког човека „да се стара за свој опстанак и напредак, да штити своје интересе и брани своја права“. Како општа активност тако и предизборна активност уродиле су плодом.²⁴

Предизборна активност ССДП вођена је у Београду углавном последњих 20 дана пред изборе, пошто су партијски активисти били заузети агитацијом у унутрашњости. Па је ипак постигнут успех и у Београду, иако није добијен ниједан мандат.

¹⁸ *Радник* 27. VIII 1903, 3.

¹⁹ *Радник* 31. VIII 1903, 3.

²⁰ РН 17. IX 1903, 1.

²¹ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд 1905, књ. 58, стр. 789—790.

²² Према тадашњим одредбама град Београд бира 4 посланика, Ниш и Крагујевац по 2, а градови: Алексинац, Ваљево, Врање, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајнац, Смедерево, Буџија, Ужице, Чачак и Шабац сваки по једног посланика. Уз то селске општине којима припадају села Горња Добриња и Таково бирају по једног посланика (*Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд 1905, књ. 58, стр. 552—598; 599—601; 790—791).

²³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, Београд 1905, књ. 58, стр. 602—604. — Остали услови: да је Србин по рођењу, да ужива сва грађанска и политичка права и да живи стално у Србији (чл. 14).

²⁴ *Радник* 7. IX 1903, 2.

Кандидати на листи ССДП били су:

у Београду	— Коста Јовановић, геометар;
„	— Драгиша Лапчевић, књижар;
„	— Лука Павићевић, фабрички радник;
„	— Александар Поповић, трговачки помоћник;
у Шапцу	— Мика И. Спасојевић, економ;
у Лесковцу	— Влајко Савић, инжењер;
у Нишу	— Милан Маринковић, геометар;
„	— Никола Величковић, столар;
у Ужицу	— Драгиша Лапчевић, књижар;
у Жагини	— Милутин Аранђеловић, економ;
у Пожаревцу	— Драгутин Гајић, терзијски радник;
у Смедереву	— Крста Андрејевић, ћурчија;
у Крагујевцу	— др Михаило Илић, лекар;
„	— Коста Јовановић, кројач;
у Ваљеву	— Леонид Зисић, инжењер;
у Пироту	— Милан Маринковић, геометар.

За Ужички округ

- Драгиша Лапчевић, књижар;
- Миљко Савић, земљорадник;
- Јефта Бондулић, земљорадник;
- Љуба Јовчић, професор;
- Марко Јосиповић, земљорадник;
- Недељко Кошанин, доцент Велике школе.

За Ваљевски округ

- Леонид Зисић, инжењер;
- Паја Вуковић, земљорадник;
- Јован Јаковљевић, пинтер;
- Риста Борђевић, земљорадник;
- Павле Матковић, земљорадник;
- др Михаило Илић, лекар;
- Влајко Савић, инжењер.²⁵

Српска социјалдемократска партија била је задовољна резултатима избора 8. септембра 1903, не толико по броју добијених гласова, поготову не по броју добијених мандата (пошто је добила свега један мандат), већ по томе што „је успела своје гласаче да одвоји од буржоазије”.²⁶ На овим изборима ССДП је учествовала у 12 градова само у два округа.

²⁵ *Социјалист* 1. X 1908, 6, *Из живота наше партије*; РН 15. VIII 1903; 19. VIII 1903; 26. VIII 1903; 2. IX 1903; *Радник* 27. VIII 1903. — Код истицања кандидата на листи ССДП у Шапцу било је одлучено да кандидат буде др Јован Скерлић, али када је требало да иде у Шабац на кандидациони збор Скерлић је одбио пошто се у Шапцу на листи либерала кандидује његов лични пријатељ либерал др Воја Вељковић (*Српска социјалдемократска партија*, грађа, 1901—1905, Том I, књ. 1, Београд 1966, 639).

²⁶ РН 12. IX 1903, 1.

ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ГРАДОВИМА (8. IX 1903)²⁷

Ред. бр.	Место	Број бирача	Број гласача	%	Радикали		Самостални		Народњаци	Напредњаци	ССАП	Независ.
					Партијска листа	Не партијска листа	Партијска листа	Не партијска листа				
1	Београд	9.713	3.267	34	823	—	1.357	—	446	—	641	—
2	Алексинач	838	510	61	334	—	39	—	17	100	20	—
3	Ваљево	1.047	636	61	396	—	134	—	64	5	32	5
4	Врање	1.785	783	44	315	—	60	—	408	—	—	—
5	Г. Милановац	381	306	80	211	—	—	—	95	—	—	—
6	Јагодина	620	450	73	172	—	245	—	—	—	33	—
7	Зајечар	1.326	506	38	—	—	375	—	80	51	—	—
8	Крагујевац	2.332	1.202	52	359	—	99	—	204	255	285	—
9	Књажевац	710	407	57	370	—	37	—	—	—	—	—
10	Крушевац	1.039	797	77	302	—	123	345	27	—	—	—
11	Лесковац	1.618	931	58	364	—	71	—	329	—	259	8
12	Лозница	881	741	84	350	—	5	—	385	—	—	1
13	Ниш	2.689	1.646	61	711	—	—	—	679	—	256	—
14	Неготин	989	799	81	4	—	395	—	400	—	—	—
15	Параћин	902	719	80	308	—	407	—	4	—	—	—
16	Пирот	1.459	839	58	447	—	168	—	66	41	117	—
17	Пожаревац	1.787	1.313	73	683	—	—	—	613	12	5	—
18	Прокупље	966	676	70	—	—	—	—	449	227	—	—
19	Свилајнац	1.034	545	53	140	—	348	—	57	—	—	—
20	Смедерево	1.031	654	63	271	58	—	—	325	—	—	—
21	Будрија	920	579	63	—	—	579	—	—	—	—	—
22	Ужице	711	590	83	271	—	318	—	—	—	1	—
23	Чачак	632	445	70	260	—	—	—	174	—	11	—
24	Шабац	1.722	840	49	150	—	52	—	498	81	50	—
С В Е Г А:		37.132	20.181	54	7.141	58	4.812	345	5.225	864	1.719	14
Изабрано посланика					10		10		8		1	

Из овог прегледа се види да је од 37.132 бирача гласао 20.181 бирач, што износи 54%. То је сасвим мали проценат оних који су учествовали, ако се узме у обзир и чињеница да у оних 37.132 уписана бирача нису бирачи који су пореским цензусом обесправљени; тако се проценат оних који су учествовали још више смањује, а да и не говоримо где би се зауставио ако бисмо и жене уврстили у пуноправне бираче. Ови подаци указују да је ондашња буржоаска власт била незаинтересована да увлачи читав народ у политички живот земље: прво, ограничавала је изборно право не само женама већ и мушкарцима који плаћају порез испод 15 динара; друго, толерисала је политичко мртвило и незаинтересованост, чак и градског становништва, кад и оног броја који има бирачко право, чак 46% не изађе на изборе.

У Београду је од 9.713 бирача изашло на изборе свега 3.267, што износи 34%. Истовремено то је био најнижи проценат учешћа на овим изборима од свих градова у Србији. Највећи проценат

²⁷ Р. Вељковнћ, *Статистички преглед избора народних посланика за 1903, 5, 6 и 1908. годину*, Београд 1910, 100, 101. — Према писању *Радничких новина*, ССАП је добила у Ваљеву 45, у Крагујевцу 283, Нишу 197, Пожаревцу 11, Смедереву 18 у Ужицу 22, а за остала места подаци се слажу (РН 20. IX 1903, 2).

учешћа показала је Лозница, затим Ужице, па Неготин, Параћин, Горњи Милановац итд.

Социјалдемократи су добили један мандат у Крагујевцу са 285 гласова. А у Београду са 641 гласом били су на трећем месту, иза самостаца са 1.357 и радикала са 823 гласа; али ту нису добили мандат. Ту неправду стварао је закон о изборима народних посланика. Социјалдемократи су у Лесковцу, са 259 гласова, били иза радикала, који су добили 264 гласа, дакле били су сасвим близу могућности да обезбеде мандат. На првом гласању у Лесковцу социјалдемократи су били на првом месту са 204 гласа, док су остале партије заједно добиле 449 гласова. Ваља истаћи да је поред цензуса још 60 социјалдемократских гласача било без разлога остављено ван бирачких спискова. Ниш и Пирот такође су показали добар изборни резултат.

Социјалдемократи су највећи проценат постигли у Нишу — 37,7% од броја гласалих, а затим у Лесковцу 27,8%, у Крагујевцу 23,71%, у Београду 19,62%, у Пироту 14% итд. Лесковац је постигао успех упркос испровоцираном нереду на поновним изборима 14. септембра 1903, за који су лажно оптужени социјалдемократи. Уз то, у Лесковцу либерали су куповали гласове новцем и пићем, а агитатори плаћали гласачима и по 40 динара. Летак једног Лесковчанина против социјалдемократа био је сушта клевета и лаж. Када је у парламенту вођена дебата о изборима у Лесковцу, један од посланика припадника буржоаске партије изнео је следеће:

„Група једна која се после 29. маја под најширим уставним слободама појавила, а то је раднички staleж, то је група социјалистичка која се у коштац на изборима са кесом — са богатством ухватила. Крајње непоштење ухватило се у коштац са поштењем. Сиротиња се борила са богатством као што вам рекох — и на жалост свију нас кеса је победила, кеса је памет одмерила"... кеса је победила „и доскочила са недозвољеним — неморалним законским средствима”.

У накнадним изборима 19. октобра 1903. у Нишу је ССДП повећала број гласова од 197 на 256 и тако постигла оних 37,7% од укупних броја гласача. Социјалдемократи су тај успех у Нишу постигли упркос чињеници да су се буржоаске партије у борби против њих у овој изборној кампањи служиле и лажима и преваром, јер су социјалдемократи иступали против кулука, трошарине, аренди, монопола и свих посредних пореза, а залагали се за увођење прогресивног пореза.

У Шапцу није постигнут успех. Социјалдемократи су добили 59 гласова, иако је тада било тамо преко 200 организованих радника. До тога је дошло само зато што је пореским цензусом ограничено изборно право.²⁸

Иако социјалдемократи нису освојили мандате, буржоазија је била изненађена и овим изборним резултатима који је постигла социјална демократија. У Београду се нико није усудио да каже за

²⁸ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII (1907 и 1908), Београд 1913, 992—995; *Статистички преглед избора народних посланика за 1903, 5, 6 и 1908. годину*; С. Димитријевић, *Почеци радничког покрета у Лесковцу*, Лесковац, 1951, 27—29; П. Јосић, *Раднички покрет у Подрињу*, Шабац, 1966, 18; *Стенографске белешке НС*, 30. IX 1903, стр. 51; *Српске новине* 17. IX 1903; РН 12. IX 1903, 2; 25. IX 1903, 2; 1. X 1903, 4; 5. X 1903, 3; 17. X 1903, 1, 2; 24. IX 1903, 1 и 2; *Ново време* 7 и 8. IX 1903, 127. — После социјалдемократског збора одржаног у Нишу 12. октобра, на коме су говорили Милан Маринковић и Драгиша Лапчевић, Драгиша Лапчевић је добио претеће писмо са датумом од 16. X 1903. у коме се каже да ће „животом платити” (РН 17. X 1903, 3; 22. X 1903, 2).

СУМАРНИ ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ОКРУЗИМА

	Пореских глава	Пореских глава испод цензуса	Број бирача	Број гласача	Није гласало	% гласача
Свега по окрузима	599.431	134.178	465.253	246.219	219.034	53
Свега у варошима	—	—	37.132	20.181	16.951	54
У целој земљи	—	—	502.385	266.400	235.985	53
	Изабрано посланика			По окрузима		
				По варошима		
				С в е г а		

социјалдемократе да су пропали на изборима, јер су они заиста добили добар број гласова; у савамаалском кварту су добили и највећи број гласова.²⁹ Поред постигнутих релативно добрих успеха, ССДП је у својим редовима имала и слабости. Дешавало се да су појединци из њених редова дали своје гласове за кандидате буржоаских партија „због свога тешког економског положаја”. Томе ваља додати и чињеницу да је и свест о припадности радничкој класи била на ниском нивоу.³⁰

Накнадно су одржани избори 14. септембра 1903. године у девет градова.³¹ На њима су либерали победили у Неготину, Лесковцу, Лозници и Смедереву. Самостални радикали су победили у Ужицу и Параћину, а радикали у Ваљеву, док је у Пожаревцу изабран кандидат обе радикалне странке, а у Крушевцу неутралац, мада су га убрајали у радикалце.³² Социјалдемократски кандидат инжењер Владо Савић пропао је на овим изборима, јер је победу однео либерал, и то уз помоћ новца и уз подршку самосталних радикала.³³

Што се тиче избора у окрузима, ни тамо учешће није било добро, чак је било за један проценат и ниже, јер је гласало свега 53% гласача. Социјалдемократи су учествовали у ваљевском округу и добили 2.288 гласова и у ужичком 620 гласова, што износи 908 гласова у окрузима али нису добили ниједан мандат. У окрузима су радикали добили 65 мандата, самостални радикали 56, народњаци

²⁹ РН 12. IX 1903, 1.

³⁰ РН 12. IX 1903, 2.

³¹ У депеши министра унутрашњих дела од 14. септембра 1904. упућеној окружним начелницима у Ваљеву, Крушевцу, Неготину, Пожаревцу, Смедереву и Ужицу и среским начелницима у Лозници, Лесковцу и Параћину каже се „чим вечерас сврши гласање и пребројавање гласова за избор посланика у тамошњој вароши, известити ме отвореном депешом: колико је која кандидатска листа добила гласова, и кога је кандидата бирачки одбор прогласио за посланика” (Архив Србије — у даљем тексту: АС, МУД, П, Ф. 17, р 123/1903).

³² *Одјек* 15. IX 1903, 1; АС, МУД, П, Ф. 17, Р 123/1903).

³³ РН 17. IX 1903, 4.

³⁴ Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*, — 31/с.

И ГРАДОВИМА 8. IX 1903. ГОДИНЕ³⁴

Радикали				Самостални ра					
Парт. листа	Непарт. листа	Парт. листа	Непарт. листа	Народњаци	Напредњаци	Напредњаци и напредњаци уједињени	Селачка слога	Социјалисти	Независне листе
88.742	6.101	83.838	8.299	42.073	15.091	—	—	908	1.167
7.141	58	7.412	345	5.225	867	—	—	1.719	14
95.883	6.159	88.650	8.644	47.298	15.958	—	—	2.627	1.181
65	—	56	—	9	1	—	—	—	—
10	—	10	—	8	—	—	—	1	—
75	—	66	—	17	1	—	—	1	—

9 и напредњаци један. Тако је у Србији од 160 изабраних посланика било 75 радикала, 66 самосталних радикала, 17 народњака, један напредњак и један социјалдемократ.

*Народни посланици по занимањима изабрани
8. IX 1903. године*

Ред. бр.	Занимање	Број посланика	%
1	Трговци	43	26,87
2	Пољопривредници	41	25,62
3	Адвокати	20	12,50
4	Држ. чиновници	19	11,88
5	Наставници	12	7,50
6	Свештеници	12	7,50
7	Лекари и апотекари	6	3,75
8	Занатлије	3	1,87
9	Самоуправни органи	1	0,63
10	Инжењери	1	0,63
11	Индустријалци	1	0,63
12	Друга занимања	1	0,62
		160	100

Иако је пољопривреда најјача привредна грана у Србији, трговци су били најутицајнији па су имали и највећи број мандата, а са селацима имали су више од половину мандата у парламенту.³⁵

Од 502.385 бирача, колико их је било на бирачким списковима 8. септембра 1903, гласало је 266.400, што значи 53%. Радикали су од тога добили 38,30%, самостални радикали 36,52%, народњаци 17,76%, напредњаци 5,99%, социјалисти 0,99% и независна листа 0,44%.³⁶

³⁵ Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XII, 996.

³⁶ Статистички преглед избора народних посланика; М. Живановић, Пуковник Апис, Београд 1955, 18.

Победници су говорили да је народ проговорно. Иако су избори били слободни, поготову у односу на изборе пре 1903. године, јер „силом није нико гоњен да гласа за коју партију”, ипак није било потпуне слободе бирача, пошто је уместо грубог насиља спровођен психички притисак, обмањивање и куповање гласова.³⁷

Орган самосталних радикала *Одјек* после избора истиче да су избори показали да је народ осудио политичке партије и групе „које су напуштале своја начела, вршила насиља, тражила власт пошто-пото и излазиле у политичку борбу помогнуте незаконитим радњама државне власти”. Тако се једино може објаснити случај са странком напредњака која је добила свега једног јединог посланика. Међутим, док је напреднији део либерала добио нешто посланичких места, дотле је она група која је представљала политику насиља и незаконитости такође пропала.³⁸

О овим изборима *Одјек* је писао 1910. године: „... први избори, извршени одмах после 29. маја, дали су нашој странци 65 посланика. То је резултат наше одлучне и неустрашиве борбе против апсолутизма обреновићевског, а никако неких теоријских разлика између нас и старијих радикала”.³⁹

На седници Народне скупштине 26. септембра 1903. разматрана је жалба на избор народног посланика у Врању и закључено да се испитају наводи жалбе — да су у бирачке спискове уведена и гласала лица која су страни поданици.⁴⁰

Народна скупштина је 27. септембра 1903. анализирао изборна акта за град Ниш и нашао да су избори незаконито спроведени, те је председник Народне скупштине два дана касније обавестио министра унутрашњих дела и захтевао да се у Нишу поново одрже избори.⁴¹ У предизборној агитацији за поновне изборе у Нишу буржоазија је јединствено наступила против кандидата ССДП Милана Маринковића и Николе Величковића, са паролом да је боље да и либерали однесу победу него социјалдемократи. Либерали су били победили 8. септембра 1903. али су избори поништени због незаконитости.⁴² Ни поновљени избори у Нишу 19. октобра нису били законити, јер је било низ незаконитих радњи. Гласови су куповани, људи су подмињивани, економски зависни везивани су за богаташе. Чак су штампали један лажни телеграм којим се саопштава да је Главна партијска управа ССДП одлучила да њени бирачи гласају за грађанске странке. Затим су објавили посебне летке против социјалдемократа. Али, упркос свим облицима агитације против социјалдемократских кандидата, ови су од првобитних избора, када су добили 197 гласова, повећали број гласова на поновним изборима на 256 гласова.⁴³

³⁷ У Ужицу је плаћан глас и по 30 динара или куповањем одела. У Крагујевцу напредњаци су добили 255 гласова, а није их било више но једна стотина у целом граду. У Лесковцу је купљено 150 гласова, а ови су морали да се закуну „Заклињем се богом да ћу гласати за либерале; ако преварим дао бог да ми деца помрла, у љиви ми ништа не родило, не имао никакве среће.” (РН 25. IX 1903, 1—2; С. Димитријевић, *Почеци радничког покрета у Лесковцу*, Лесковац 1951, 29). — У градовима послодавци су на дан избора држали отворене радње да трговачки помоћници не би могли да гласају (*Трговачки помоћник* 15. IX 1903, 1).

³⁸ *Одјек* 15. IX 1903, 1, чланак *Факта поучавају*.

³⁹ Исто, 16. II 1910.

⁴⁰ АС МУД, П, Ф. 37, Р 51/1903.

⁴¹ АС МУД, П, Ф. 17, Р 123/1903, *Народна скупштина*, № 278, 29. IX

1903.

⁴² РН 17. X 1903, 1.

⁴³ Исто, 24. X 1903, 2.

Први парламентарни избори на којима ССДП учествује, уродили су плодом, иако је то био скроман успех. Непуна два месеца по оснивању партије (конгрес је одржан 20. јула, а избори 8. септембра 1903) ССДП је на парламентарни изборима у десет градова добила 1.719 гласова и један мандат и у два округа 908 гласова, дакле укупно 2.627 гласова.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1905. ГОДИНЕ

За Српску социјалдемократску партију од њеног оснивања било је актуелно питање истицања окружних листа, односно питање да ли партија, поред учешћа на парламентарним изборима у градовима, треба да учествује и на селу. Начелно, ССДП је настојала да очува свој пролетерски карактер па је, у то име, и у предлогу резолуције о томе речено да се за други конгрес ССДП 1904. године могу истицати окружне листе тамо где се оцени да има чистог пролетаријата, а ван тога да се не иде на изборе. Како други конгрес ССДП није успео да и ово питање разматра, преко *Радничких новина* је отворена дискусија о том питању. Она се водила у два наврата током 1904. године, у пролеће и јесен. Из те дискусије се види да није било речи о учешћу ССДП на изборима у окрузима ради учешћа сељака, „већ се једино има у виду индустријски пролетаријат растурен по пољу и мањим местима”. У то време ССДП је сматрала да би учешћем на изборима у окрузима требало радити и на селу са сељацима, што би било, по тадашњој оцени, „рано и опасно” за сам раднички покрет, јер је село „под много већим утицајем газда, цркве и власти”, а уз то раднички покрет још није био тако консолидован ни у граду да би био у стању да пружи пуну помоћ у политичком деловању на селу. Било је потребно, по мишљењу ССДП, радити са градским пролетаријатом „све док се покажу јасни и видљиви успеси нашег рада и покрет се не оспособи да без опасности прими у себе сумњиви елемент: сеоски пролетаријат и ситне сопственике”.⁴⁴

На својој седници 17. маја 1905. Главна партијска управа решила је да о местима где ће ССДП истицати своје кандидате за изборе одлучи наредни конгрес партије.⁴⁵

На III конгресу ССДП, одржаном 5. и 6. јуна 1905, усвојена је резолуција о изборима у окрузима са 69 против 26 гласова. Према тој одлуци, ССДП није требало да истиче своје листе у окрузима „док тамо не буде у довољној мери индустријског пролетаријата”. У дискусији о том питању Димитрије Туцовић је изјавио да „с погледом на каквоћу елемената на селу, нема места истицању листа по окрузима јер рад на селу био ни само на штету вароши.” Опомињао је да, „крчећи трње и камење, не оставимо необрађено плодно земљиште, чиме би парламентарна акција била ослабљена”.⁴⁶

⁴⁴ РН 17. IV 1904, 2—3; 21. IV 1904, 2—3; 2. X 1904, 1—2; 5. X 1904, 2; 15. X 1904, 2; 16. X 1904, 2; 20. X 1904, 1—2.

⁴⁵ *Српска социјалдемократска партија*, грађа, I, Београд 1966, 495.

⁴⁶ РН 17. IX 1905, 2; *Правда* 10. VI 1905, 2. — ГПУ ССДП на својој седници 5. маја 1905. размотрила је предлог резолуције о изборима у окрузима (референт Лука Павићевић) и решено је да се резолуција објави у *Радничким новинама*, али да се сматра као лично мишљење Луке Павићевића (*Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I, 490). У предложеној резолуцији је констатовано да је Србија земља индустријски недовољно развијена, да социјалистичка агитација још није захватила ни све слојеве варошког индустријског пролетаријата и да проценат у социјалистичком духу васпитаваних и организованих градских радника није толики да би се још сад смели увући у покрет сеоски елементи без штете

После III конгреса *Радничке новине* су писале: „... одлуком да се за сада наша партија не упушта у изборе по окрузима докле својим радом не створи за то терена, спасен је наш покрет искушења тешких и судбоносних, нарочито с обзиром на оскудицу снага којима покрет располаже а које би морао распарчати кад би и у изборе по окрузима ушао”.⁴⁷ Из тога се јасно да закључити да ССДП није била у стању, да у првом делу свога развојног пута сагледа место и улогу сиромашног и средње имућног сељаштва у борби пролетаријата против буржоазије.

Поводом избора у Крушевцу расписаних за 28. новембар 1904. ради избора једног посланика, главна партијска управа ССДП решила је на својој седници од 14. XI 1904. да се може истаћи посланички кандидат. О томе је обавештена партијска организација у Крушевцу која је требало да одабере кандидате и о томе обавести главну партијску управу.⁴⁸ Међутим на овим изборима ССДП није имала свога кандидата, пошто је утврђено да су била само два кандидата, један индустријалац и један трговац, оба из буржоаских партија.⁴⁹

На својој седници 2. јануара 1905, на основу извештаја професора Емила Муже, Главна партијска управа разматрала је рад тамошњих социјалдемократа. Види се да је реч о држању социјалдемократа у овим изборима и да је Управа одобрила поступак, али се не види како су и држали и што су учинили на овим изборима.⁵⁰

Није било прошло ни пуних дванаест месеци од парламентарних избора 1903. године, а већ се увелико говорило о новим изборима. Оба крила скупштинске већине, и радикаско и самосталско, истицали су, оптужујући једни друге, да се овако не може даље. Радикали су нападали самосталце да им сметају не само у Народној скупштини већ и у влади, а самосталци су износили да је Сава Грујић, као председник владе, неподесан, те Никола Пашић само вреба моменат да се дочепа председништва у влади. И због те постојеће кризе говорило се о могућности да се иде на нове парламентарне изборе.⁵¹

Истог дана, 17. маја 1905, када је распуштена Народна скупштина, Главна партијска управа расправљала је о питању избора и одлучила да иде на изборе самостално и да се месним партијским организацијама пошаљу упутства за изборе и за агитацију.⁵² Ипак

по његов правац — и зато се у резолуцији каже да ССДП „нема још довољно разлога да улази у окружне скупштинске изборе, и конгрес ставља у дужност Партијској управи да уколико се интензивније пролетаризација масе на селу врши, да Партијска управа својом живом и писаном речи поред агитације у вароши припрема и сеоски пролетаријат за класну борбу социјалистичког револуционарног пролетаријата.” (РН 11. V 1905).

⁴⁷ РН 11. VI 1905, 1. — Трећи конгрес ССДП одржан је у Крагујевцу 5. и 6. јуна 1905. После објашњења о ставу према селу у извештају ГПУ ССДП се констатује „овим се може објаснити што је Партијска управа у принципу против стварања месних партијских организација на селу и што је задржала за себе право да људе из вароши, који не припадају радничкој класи, сама прима, пошто их добро оцени” (РН, 29. V 1903, 5).

⁴⁸ ССДП, грађа, књ. I, 234; *Српске новине* 26. XI. 1904.

⁴⁹ *Српске новине* 26. XI 1904, и 1. XII. 1904. — Изабран је индустријалац Драгутин Рамиз (Исто).

⁵⁰ ССДП, грађа, књ. I, 463.

⁵¹ РН 18. VIII 1904, 1.

⁵² *Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I 495. — Радован Драговић је задужен да напише распис. Том приликом је посебно закључено шта све да уради у вези са агитацијом у Београду: „1. да се

до избора није дошло у току 1904, већ су расписани за 10. јул 1905. године.⁵³

После оставке Пашићевог кабинета, краљ је 14. маја 1905. поверио састав привременог кабинета Љуби Стојановићу, и то да састави владу из своје политичке групе. И већ два дана касније самостални радикали су образовали владу. Стојановићева влада је спровела ове изборе.⁵⁴

Одмах по расписивању парламентарних избора, ССДП је истичала потребу развијања агитације, апелујући на организације да својим политичким радом обезбеде да се после избора у парламенту што боље чује пролетерска реч. Пошто је постојало ограничење права гласа висином плаћања пореза, ССДП је апеловала на радништво да право гласа обезбеди на тај начин што ће повећати своје пореско задужење. Уз то је указивано на потребу проверавања бирачких спискова. О том питању Главна партијска управа ССДП расправљала је на својој седници 21. маја 1905. године.⁵⁵ У својој политичкој активности ССДП је користила сваку прилику и да агитише за изборе. Тако је на седници 17. маја 1905. одлучено да се у Крагујевцу одржи један збор приликом отварања конгреса и да се то искористи за изборну агитацију.⁵⁶ Од почетка агитације ССДП је посвећивала посебну пажњу питању бирачких спискова, односно, питању пореског задужења и преко тога стицањем права гласа.⁵⁷

У својој агитацији партија је указивала радницима да је потребно имати већи број гласова, јер ће се на тај начин боље и више чути у парламенту о захтевима радничке класе.⁵⁸

Разматрајући извештај Луке Павићевића о изборној агитацији, на седници од 28. маја 1905. Главна партијска управа усвојила је захтев Луке Павићевића да му се ставе на располагање агитатори за рад на изборној агитацији. На седници од 16. јуна 1905. прихваћен је предлог Луке Павићевића о организацији агитације за изборе у Београду.⁵⁹ Социјалдемократска агитација имала је два задатка: да

сутра увече, пред конференцију месне парт. организације, изнесе потреба да отпочне агитација; 2. да се препоручи управи ова месне парт. организације да што пре сазове један велики збор ради агитације; 3. да организује организација парт. агитовање по квартовима; 4. да се препоручи Радничком савезу да организује агитацију по радницима и радн. организацијама; 5. да се одреди друг Лука Павићевић, да му се плати 120 дин. месечно да до дана избора контролише гласачке спискове и уводи гласаче, указује им праву помоћ и даје упутства и тд." (*Српска социјалдемократска партија, грађа, књ. I, 495*).

⁵³ РН 21. V 1905, 1—2.

⁵⁴ *Политика* 14. V 1905; 15. V 1905; 16. V 1905.

⁵⁵ РН 18. V 1905, 1; *Радник* 12. VI 1905, 2; *Српска социјалдемократска партија, грађа, књ. I, 497*.

⁵⁶ *Српска социјалдемократска партија, грађа, 495*.

⁵⁷ РН 1. V 1905, 3; 28. V 1905, 3; 11. VI 1905, 4; 14. VI 1905, 4; 22. VI 1905, 3; 25. VI 1905, 4. — Зато је Партија оштро критиковала све неправилности које су чињене око бирачких спискова и пореских задужења. Када је шеф пореског одељења Врачарског кварта у Београду примао пореске пријаве од гласача самосталних радника док је пријаве гласача ССДП одбијао. *Радничке новине* су писале „Закон му је што му је што му срце жуди“ (РН 22. VI 1905, 3). На обавештење месне партијске организације из Ниша да пореско одељење неће да прима пореске пријаве ГПУ ССДП на својој седници 28. маја 1905. решила је да секретар ГПУ пошаље распис министра финансије и упутства (*ССДП, грађа, I, 499*).

⁵⁸ РН 25. V 1905, 1.

⁵⁹ *ССДП, грађа, књ. I, 499—500 и 505*.

обавести све раднике о важности учешћа на изборима и да објасни значај успеха ССДП у изборној борби. ССДП у својој агитацији истиче да политичке слободе, заштитно законодавство, материјални положај радничке класе и друго зависе од борбе уопште и од утицаја радничке класе у парламенту. Док се све буржоаске партије боре и штите интересе своје буржоаске класе, докле интересе радничке класе штити само радничка партија — истицала је то ССДП, позивајући радништво да гласа за кандидате социјалне демократије. Буржоаске партије, макар да воде жестоку међусобну борбу ради већег престижа, остају јединствене у очувању тога буржоаског поретка и у борби против свега што би нарушавало тај поредак, што би макар и ограничавало експлоатацију, главну одлику тога поретка.⁶⁰

У своме предизборном прогласу Главна партијска управа каже: „... ко је за то да се утврди влада капитала, да се одржи беда, да влада глад, да се радни народ и даље мучи — тај ће гласати за буржоаске странке. Ко је за то да се радничка класа ослободи капиталистичког ропства, да јој се даје могућност за успешан развитак и да се шири слојеви народа ослободе сталне беде — нека гласа за социјалну демократију”.⁶¹

Пошто ССДП није истицала своје кандидате на окружним листама, већ само у градовима, њен став је био да се у изборној кампањи, тамо где нису истакнуте листе ССДП, агитује за програм партије и, према томе, да се тако манифестује социјалдемократска свест, а да се гласови никако не дају ни за коју буржоаску партију. На седници Главне партијске управе, од 26. маја 1905, поред осталог расправљана су и питања партијских организација у вези с изборима, па је решено да се на њих одговори после конгреса. Тада је такође одлучено да се одржавају предизборне конференције, па су одређени и говорници. Када је пожешка партијска организација јавила Главној партијској организацији о одржаном збору и питала може ли држати збор за ужички округ, Главна партијска управа на седници од 28. V 1905. решила је да сачека одлуку конгреса. Исто је одговорено и Цветку Павловићу, земљораднику из Великог Села у округу пожаревачком, који је молио да се одобре избори у њиховом округу. И дру Милутину Живковићу, лекару из Великог Градишта, на исто питање дат је такав одговор.⁶²

Ни на овим изборима ни на поновљеним, ССДП није ступила у савез са другим партијама нити је своје гласове давала другим партијама.⁶³ Међутим, није била ретка појава да су буржоаске партије протуриле лажне гласове о тобожњој сарадњи са ССДП. Тако је Главна партијска управа, на својој седници од 20. јуна 1905, расправљала о вестима са села које су протурале буржоаске партије, наиме, да је ССДП с њима у споразуму и да због тога не иде на изборе у

⁶⁰ *Радник* (Крагујевац) 3. VI 1905, 1; 12. VI 1905, 1; 18. VI 1905, 1. и 2.

⁶¹ Народна библиотека, фонд плаката. 110/10; РН 31. XII 1905, 9 — летак. — За писање овог изборног манифеста ГПУ ССДП 4. VII 1905. задужила је Драгишу Лапчевића и Радована Драговића. Манифест је објављен у *Радничким новинама* и као летак (ССДП, грађа, 508; РН 9. VII 1905; 31. XII 1905, 9 — летак).

⁶² РН 6. VII 1905, 1—2; *Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I, 498, 499. — ГПУ ССДП на својој седници 26. маја 1905. расматрала је о питању месне партијске организације из Пирота шта да ради, за изборе у округу, пошто постоји велико интересовање, па је решено да секретар ГПУ скрене пажњу организацији на манифест (објављен у *Радничким новинама* од 1. VI 1905) у коме се може наћи одговор (*Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I, 498).

⁶³ *Политика* 15. VII 1905, 2.

окрузима. Па је Управа тада решила да штампа одлуку о томе „да другови не гласају ни за коју партију, већ да агитују за нашу ствар”. Јасно је да се тиме мислило на изборе у окрузима, односно тамо где ССДП нема својих кандидата.⁶⁴ Српска социјалдемократска партија истицала је да се она не бори само за изборе већ, у првом реду, за програм ССДП, те и агитацију треба тако водити. За Партију је агитација била важнија и драгоценија и од изборних резултата, мада су и они за њу били важни, јер је од њих зависила и агитација после избора, кроз деловање у парламенту.⁶⁵ Док се буржоаске партије на изборима боре за личност, ССДП се борила за свој програм.⁶⁶

Одмах са почетком предизборне активности почело је и прикупљање прилога за изборну агитацију. На седници Главне партијске управе, од 21. маја 1905, усвојен је предлог секретара Радована Драговића да се ради подмирења трошкова за конгрес и изборе одржи концерт у Кошутњаку.⁶⁷

Главна партијска управа објавила је у *Радничким новинама* 1. јуна 1905. писмо месним организацијама и повереницима ССДП, у коме се каже да је потребно предизборном агитацијом обухватити целокупан пролетаријат. Нарочито су истакнута два задатка: рад на агитацији и на кандидовању. У погледу агитације укавано је да се она одвија у оквирима програма партије, а што се тиче кандидовања истакнути су услови које треба да испуњава кандидат да би могао да се кандидује на листи ССДП.⁶⁸ У предизборној агитацији ССДП је овога пута указивала да не треба дозволити да се понављају старе грешке, наиме, да се прецењују сопствене, а потцењују противничке снаге. Исто тако је настојала да се агитацијом придобију људи који ће усвојити програм партије и борити се за његово остварење, а не интригирати око кандидације.⁶⁹ Политичка доследност ССДП огледа се у њему у непрекидном настојању да што успешније спроводе свој програм. Нарочито се инсистирало на побољшању положаја маса, затим је критикована војска и захтевано увођење радничког законодавства.⁷⁰

Пре него што је ССДП истакла своје кандидате буржоаске партије су потплатиле извесне сумњиве људе да, као тобожњи радници, разговарају са радницима о могућим кандидатима ССДП. Тиме је буржоазија настојала да унапред онемогући или бар смањи могућност кандидовања социјалдемократских кандидата и тиме, оме-

⁶⁴ *Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I 505.

⁶⁵ РН 25. V 1905, 1—2.

⁶⁶ *Радник* 2. X 1905, 1.

⁶⁷ РН 21. V 1905, 3; 1. VI 1905, 4; *Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I 496. — прво југословенско друштво у Берлину дало је прилог за изборну агитацију (РН 9. VII 1905, 4). — У Кошутњаку недалеко од Београда одржан је раднички концерт 3. јула 1905. у корист фонда за изборну агитацију (РН 25. VI 1905; 2. VII 1905, 4).

⁶⁸ Посланички кандидат на листи ССДП треба да испуњава следеће услове: да је члан ССДП, да је добро писмен, да је ранијим својим радом у покрету показао да разуме не само ситуација питања већ и питања општег значаја, да је добар говорник, да је неспрестано и искрено радио за странку, а никада и никаквим поступком не штети партији, да хоће да ради у Народној скупштини у споразуму са управом партије, да није никад учинио никакво прљаво дело (РН I. VI 1905, 1). Ово писмо месним организацијама и повереницима ССДП представља изборни манифест, који је написао Радован Драговић, а усвојено од ГПУ на седници 26. маја 1905. и решено да се објави у партијском органу (*Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I, 497, 498).

⁶⁹ РН 4. VI 1905, 4.

⁷⁰ РН 28. V 1905, 4. и 9. VII 1905, 1.

те изборни успех социјалној демократији.⁷¹ Ти плаћени агенти буржоаских партија ширили су међу радницима идеју о компромису између ССДП и буржоаских партија, што није било тачно.⁷²

У Крагујевцу су занатлије вршиле притисак на своје раднике да гласају за листу занатлија. Они су знали да је гласање тајно, али су ипак рачунали да ће страх допринети њиховом успеху.⁷³ На крају, буржоаске партије су на својим листама истицале и некакве „радничке кандидате“, очекујући да ће на тај начин придобијати и радничке гласове.⁷⁴ Како су се буржоаске партије служиле у агитацији и обмањивањем показује пример из Алексинца, где су самостални радикали, позивајући на збор, обећали да ће доћи министар финансија и да ће делити жито. Сељаци су понели цакове,⁷⁵ али су се вратили празних руку.

Кад су у питању избори, буржоаске партије су слаткоречиво иступале пред бираче. Самостални радикали у Зајечару објавили су на дан избора 2. јула 1905, плакат којим се обраћају гласачима и у коме кажу да они хоће слободу народу, отворен рад свуда и на сваком месту, да су против задуживања земље, да настоје да оборе зајам Николе Пашића од 110 милиона и, поред осталог истичу: „... нарочито ти скрећемо пажњу да ће фузионаши о избору покушавати многа нечасна средства“. Тако су говориле буржоаске партије једне о другој, агитујући за своје кандидате.⁷⁶ И у Лесковцу су се буржоаске партије служиле свим средствима при агитацији само, да би себи обезбедиле власт, а Бабамилкић и заклетвом на крсту.⁷⁷ Све буржоаске партије одједном, пред изборе, постају народни добротвори, брину се за народ, а уз то се служе лажима, подмићивањем гласова.⁷⁸ Нису презале ни од уцењивања радника, дајући посао оним који обећају да ће гласати за њих. Било је чак и претњи радницима, на пример, да ће им ускратити повишицу плате или да ће бити протерани ако гласају за листу ССДП. У Крагујевцу и Нишу отпуштени су са посла радници-политички активисти ССДП да би се тако извршио притисак на бираче да гласају за буржоаске кандидате из страха да не остану без хлеба. Било је и случајева да су службеници и радници добијали наређење за кога кандидата треба да гласају.⁷⁹ Чак је и полиција била ангажована у предизборној агитацији.

Српска социјалдемократска партија трудила се да некако пазира свим видовима борбе које примењује буржоазија у предиз-

⁷¹ Исто, 25. V 1905, 3. — Овај случај из Пирота указује на то чиме се све служила буржоазија у борби против социјалдемократа. Наиме, кандидат буржоаске партије у Пироту на питање бирача ко су социјалисти — одговара „то су људи, који једу жабе, гуштере и змије, то су људи који хоће да државу претворе у један дом, то су људи који неће потомство“ (*Стен. бел. НС* 4. VIII. 1905, 108).

⁷² РН 25. V 1905, 3; 25. VI 1905, 3.

⁷³ *Радник* 29. VI 1905, 1.

⁷⁴ РН 14. VI 1905, 1; 18. VI 1905, 3; 22. VI 1905, 4; 29. VI 1905, 2—3; *Радник* 18. VI 1905, 1.

⁷⁵ РН 14. VI 1905, 3.

⁷⁶ АС, МУД, П, Ф. 45, Р 1/1905.

⁷⁷ У *Радничким новинама* тада је писало о томе „И да би се осигурао, газда Миле носи у депу крст па на крсту заклање срећом и децом свакога бирача да ће гласати за њега“ (РН 9. VII 1905, 3).

⁷⁸ *Радник* 3. VI 1905, 2. — У Крагујевцу радикали су узели првену листу да би преварили раднике да гласају за њих (*Радник* 18. VI 1905, 2). — ССДП је имала белу листу (*Радник* 3. VII 1905, 1).

⁷⁹ РН 18. VI 1905; 22. VI 1905, 1, 3; 25. VI 1905, 3; 29. VI 1905, 2; 2. VII 1905, 3; 6. VII 1905, 2—3.

борној кампањи а ипак да остане на висини и доследна своје програму.⁸⁰ Уочи избора извршила је и последње мере у вези са предизборном агитацијом, наиме, наредила је партијским организацијама да одреде агитаторе који ће, агитовати на дан избора и настојати да бираче доводе у групама на бирачка места.⁸¹

На парламентарним изборима 10. јула 1905. Српска социјалдемократска партија имала је своје кандидате у 12 од 24 града у Србији:

- у Нишу — Лука Павићевић и Сава Јовановић;
- у Шапцу — Никола Величковић;
- у Пироту — Милан Маринковић;
- у Књажевцу — Сретен Марковић;
- у Лесковцу — Петар Тасић;
- у Пожаревцу — Димитрије Стокић;
- у Крагујевцу — др Михаило Илић и Драгиша Лапчевић;
- у Београду — Драгиша Лапчевић, др Михаило Илић, Лука Павићевић и Никола Величковић;
- у Јагодини — Драгиша Лапчевић;
- у Алексинцу — Лука Павићевић;
- у Смедереву — Никола Величковић;
- у Крушевцу — Миладин Милошевић.⁸²

⁸⁰ ССАП је бојкотовала бакалина Вукосава Миленковића из Београда зато што је цепао изборне плакате ССАП (РН 29. VI 1905, 3). Јавно су жигосани: шеф маневра на железничкој станици у Београду и шеф станице у Младеновцу зато што су цепама радничке плакате (РН 9. VII 1905, 3—4).

⁸¹ Секретар Партије Радован Драговић за дан избора у Београду је ангажовао све бициклисте припаднике радничког покрета и позвао агитаторе за рад на бирачким местима (РН 9. VII 1905, 4).

⁸² РН 25. VI — 9. VII 1905, 1, 2. — У округу Србије, без Београда, било је 1.387 општина са 1.388 гласачких места (АСС, МУД, П, Ф. 45, Р 1/1905). Главна партијска управа ССАП на својој седници 11. јуна 1905. одредила је за Шабац свога кандидата Николу Величковића, а 13. VI 1905. усвојила је једногласно предлог МПО из Ниша да посланички кандидати буду Лука Павићевић и Сава Јовановић; одобрила за Лесковац кандидацију Петра Тасића — Мусића, учитеља; за Алексинац — Лука Павићевић; за Књажевац — Сретен Марковић, пушкар; за Јагодину Драгиша Лапчевић и за Смедерево — Никола Величковић. Тога дана одобрена је кандидација и за Чачак — Миљку Савићу, а у Врању — Сретену Савићу, али у ова два места ССАП није истакла своје листе. У извештају ГПУ ССАП на IV конгресу 2—4. априла 1906. Крушевцац није учествовао у градове где је ССАП учествовала, међутим ССАП је имала свога кандидата и добила 16 гласова. (ССАП, граба, књ. I, 501, 502; РН 25. IV 1906; Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*; РН 13. VII 1905, 1—2). Шеснаестог јуна 1905. на својој седници ГПУ је расправљала о кандидатима у Јагодини (Драгиша Лапчевић), и у Крагујевцу — др Михаило Илић и Драгиша Лапчевић, као трећи био је Драгослав Максимовић (ССАП, граба, књ. I, 504). На седници 20. јуна 1905. одобрена је кандидација у Пожаревцу — Димитрију Станковићу а у Пироту — Милану Маринковићу. Истога дана поново је одобрена кандидација Луке Павићевића у Алексинцу (ССАП, граба, књ. I, 505). ГПУ ССАП на својој седници 25. VI 1905, пошто је прочитано писмо Трише Кацлеровића против кандидације у Горњем Милановцу, решила је да се Триши Кацлеровићу напише „шта се меша у ствари које га се не тичу и што је омео кандидацију у Горњем Милановцу”. (*Српска социјалдемократска партија*, граба, књ. I, 506). ГПУ је на седници 13. јуна 1905. била одлучила да се у Горњем Милановцу кандидује др Михаило Илић (ССАП, граба, књ. I, 501). На истој седници је одлучено да у Ваљеву кандидат на листи ССАП буде Сава Јовановић, али до реализације ове одлуке није дошло. (ССАП, граба, књ. I, 501).

ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ГРАДОВИМА⁸³
(10. VII 1905)

Ред. бр.	Место	Број бирача	Број гласача	%	Радикали	Самостални радикали	Народњаци	Напредњаци	Сељачка слога	ССДП	Независни
1	Београд	11.128	3.793	34	552	1.519	227	303	39	970	183
2	Алексинач	849	610	72	239	342	—	5	—	24	—
3	Ваљево	1.048	739	71	388	339	4	4	—	—	4
4	Врање	1.997	1.180	59	315	212	604	49	—	—	—
5	Горњи Милановац	406	316	78	186	130	—	—	—	—	—
6	Јагодина	876	635	73	210	382	11	—	—	32	—
7	Зајечар	1.184	769	65	183	407	179	—	—	—	—
8	Крагујевац	2.923	1.517	52	533	73	130	416	—	365	—
9	Књажевац	758	609	80	268	315	—	—	—	5	21
10	Крушевац	989	711	72	310	369	16	—	—	16	—
11	Лесковац	1.801	967	54	406	25	216	—	—	309	11
12	Лозница	957	727	75	26	61	415	206	—	—	19
13	Ниш	2.662	1.537	58	303	410	533	105	—	186	—
14	Неготин	1.068	772	72	3	202	341	226	—	—	—
15	Параћин	863	732	85	369	30	286	3	—	—	44
16	Пирот	1.554	1.005	65	255	176	50	—	—	524	—
17	Пожаревац	1.682	865	51	209	49	538	52	—	17	—
18	Прокупље	942	701	74	19	29	361	292	—	—	—
19	Свилајнац	965	419	43	73	323	—	23	—	—	—
20	Смедерево	941	650	69	107	248	254	24	—	17	—
21	Ђуприја	936	756	81	336	420	—	—	—	—	—
22	Ужице	686	599	87	252	201	146	—	—	—	—
23	Чачак	714	499	70	288	42	117	52	—	—	—
24	Шабац	1.806	1.034	57	484	3	420	6	—	106	15
	Свега	39.735	22.142	56	6.314	6.307	4.848	1.766	39	2.571	297
	Изабрано посланика				9			1		2	

Овога пута на изборе у градовима изашло је 56%, што показује да је још слаб интерес међу бирачима, да политички живот у Србији још није захватио шире масе. Гласови оних који су изашли на биралиште овако су подељени: радикали 28,52%, самостални радикали 28,48%, народњаци 21,90%, социјалдемократи 11,61%, напредњаци 7,97%, независни 1,34% и сељачка слога 0,18%.⁸⁴

Социјалдемократи су у односу на 1903. годину, када су у градовима добили 1.719 гласова, 1905. добили 1.252 гласа више, тако да су имали 2.571 глас. Највећи успех ССДП је постигла у Београду и Пироту, где је и добила по један мандат. У Београду је изабран Драгиша Лапчевић а у Пироту Милан Маринковић. После ова два града по броју гласова долазе Крагујевац и Лесковац. Први је овога пута, у односу на 1903. годину, увећао број гласова за 80, а други за 50, па ипак ниједан није успео да освоји мандат, јер је увећан и број

⁸³ Р. Велковић, *Статистички преглед избора народних посланика*, 100, 101. — На поновним изборима, 28. августа 1905, ССДП је добила 20 гласова (*Радник* 10. IX 1905, 3).

⁸⁴ *Статистички преглед избора народних посланика*. — Још 5. јула 1905. министар унутрашњих дела послао је телеграфски распис коме се тражи од окружних начелника да 10. јула увече поднесу извештај о резултатима избора (АС, МУД, П, Ф. 45, Р 1/1905).

учесника на гласању у Крагујевцу за 515, а у Лесковцу за 36. Док је у Пироту ССДП учинила велики корак, од 117 гласова 1903. добила је 524 гласа и један мандат, године 1905. број гласова у Нишу опао је са 256 на 186 гласова.⁸⁵

Мандати су у градовима распоређени овако: самостални радикали 11, радикали 9, народњаци 6, социјалдемократи 2 и напредњаци 1 мандат; у окрузима: самостални радикали 70, радикали 46, народњаци 11, напредњаци 3 и сељачка слога 1 мандат. Тако су у Србији самостални радикали освојили 81, радикали 55, народњаци 17, напредњаци 4, социјалдемократи 2 и сељачка слога 1 мандат.⁸⁶

*Народни посланици по занимањима
изабрани 10. VII 1905.*

Ред. бр.	Занимање	Број посланика	%
1	Пољопривредници	49	30,62
2	Трговци	41	25,62
3	Држ. чиновници	19	11,88
4	Адвокати	15	9,37
5	Наставници	15	9,37
6	Свештеници	6	3,75
7	Занатлије	4	2,50
8	Лекари и апотекари	4	2,50
9	Индустријалци	3	1,88
10	Инжењери	2	1,25
11	Самоуправни органи	1	0,63
12	Друга занимања	1	0,63
		160	100

У овом парламенту готово једну трећину мандата имали су сељаци, што са трговцима и чиновницима чини две трећине. И ови подаци указују да је Србија земљорадничка земља и да је трговина још била најјача привредна грана после пољопривреде.⁸⁷

⁸⁵ *Статистички преглед избора народних посланика; Политика* 25. 1905, 1; РН 13. VII 1905, 1; *Радник* 16. VII 1905, 1; *Одјек* 12. VII 1905, 1. — Према подацима из *Радничких новина ССДП* је у градовима добила 2.608 гласова (РН 11. VII 1905, 1—2). — Изборни резултати дати у горњој табели поред тога што су узети из званично објављене табеле за ССДП се слажу са подацима датим у *Српским новинама* 11—20. јула 1905; међутим, *Радничке новине* су донеле различите резултате за следеће градове: Београд — 973 (РН 15. VI 1906, 2), Лесковац — 226, Смедерево — 36, Шабац — 148, Књажевац — 58, Алексинац — 27 (РН 13. VIII 1905, 1). — Ове податке бисмо могли примити као тачне, јер су подаци у табели дати на основу званично објављених резултата.

⁸⁶ *Статистички преглед избора народних посланика; Самоуправа*, 23. VI 1908, 1; *Политика* 18. VII 1905, 2.

⁸⁷ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII (1907—1908), 996.

СУМАРНИ ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ОКРУЗИМА

	Порес- ких глава	Пореских глава испо цензуса	Број бирача	Број гласача	Није гласало	% чласача
Свега по окрузима	619.886	128.091	491.795	272.460	219.335	55
Свега у варошима	—	—	39.735	22.142	17.593	56
У целој земљи	—	—	531.530	294.602	236.928	55
		Изабрано посланика		По окрузима		
				По варошима		
				С в е г а		

На парламентарним изборима 10. јула 1905. у Србији је учествовало 55% уписаних бирача, у градовима 56%, а у окрузима 55%. То је незнатан пораст, свега 2%, броја оних који су изашли на изборе.

На овим изборима борба се углавном водила унутар буржоазије, углавном између две најјаче буржоаске партије, а победу су однели самостални радикали, јер су добили 26 мандата више од радикала, а 20 мандата више него што су имали 1903. године, док су радикали 20 мандата мање добили но што су имали 1903. године. Остале грађанске партије биле су на истом или су постигле нешто бољи резултат, али нису представљале неку политичку снагу. У том целом склопу политичких збивања ни ССДП, са своја два посланика, не би значила неки политички чинилац да није била партија посебног типа, која је непрекидно активно деловала у масама кроз партијске и синдикалне организације. ССДП у почетку и није представљала ни фактор с којим би буржоазија морала да рачуна, али је с временом то постала, благодарећи баш својој борби организованој по унапред усвојеном програму.⁸⁹

Ценећи резултате избора из 1905. године ССДП је закључила да су буржоаске партије добиле већину лажним обећањима. Међутим, разлог успеху буржоазије, није само тај који, из пропагандних потреба, помињу социјалдемократи. Очигледно, ови избори говоре о јаком утицају буржоазије, с једне стране, док се, с друге стране, унутар ње водила борба за престиж између крупне и ситне буржоазије.⁹⁰ Био је то успех за раднички покрет са обзиром на његову снагу.

И црква је била активна у предизборној активности у борби против социјалдемократа. Свештеници су, говорећи верницима у цркви, „дизали свој глас против социјалдемократије“ и наређивали:

⁸⁸ Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*.

⁸⁹ Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*; *Политика* 18. VII 1905, 2.

⁹⁰ РН 23. VII 1905, 1.

И ГРАДОВИМА 10. VII 1905. ГОДИНЕ⁸⁸

Радикали		Самостални радикали							
Парт. листа	Непарт. листа	Парт. листа	Непарт. листа	Народњаци	Напредњаци	Напредњаци и народњаци уједињени	Сељачка слога	Социјалисти	Независне листе
82.520	6.309	101.399	5.423	40.064	21.934	2.817	10.788	—	1.206
6.314	—	6.307	—	4.848	1.766	—	39	2.571	297
88.834	6.309	107.706	5.423	44.912	23.700	2.817	10.827	2.571	1.503
46	—	70	—	11	3	—	1	—	—
9	—	11	—	6	1	—	—	2	—
55	—	81	—	17	4	—	1	2	—

„Не гласајте за безбожнике, који ће упропастити веру и име Србиново.“⁹¹

Избори 10. јула 1905, по оцени III конгреса ССДП, били су догађај од особитог значаја за партију, јер с једне стране, показују колико расте њен утицај, док, с друге стране, обезбеђују радничкој класи представнике у парламенту.⁹²

На IV конгресу ССДП (2—4. априла 1906), мада је партија била задовољна парламентарним изборима од 10. јула 1905, констатовано је: „... да би успех био већи да су наши другови ценили више право гласа, но што је то чињено“. За буржоаске партије се каже да су се служиле поткупљивањем и опијањем бирача.⁹³ О томе су говорили социјалдемократски посланици и у парламенту.⁹⁴

Српска социјалдемократска партија могла је имати и бољи резултат да је самосталска Општина београдска није омела неуредним бирачким списковима, због чега је партија изгубила велики број гласова. На пример, бродарце им нису увели у спискове или су их послали далеко на пловидбу, а за железничаре су тога дана увели нове возове и послали их на пут. Самостални радикали дозволили су себи да градске чуваре изведу на гласање под командом наредника.⁹⁵ Према писању *Правде*, претпостављало се да социјалдемокра-

⁹¹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, ванредни сазив, 1905, 4. VIII 1905, 108.

⁹² РН 16. VII 1905, 3.

⁹³ Исто, 27. IV 1905, 2.

⁹⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 29. VII 1905, 2; 1. VIII 1903, 37—39; 4. VIII 1905, 106—111, 121.

⁹⁵ РН 13. VII 1905, 2; 16. VII 1905, 3. — Драгиша Лапчевић је 18. новембра 1905. рекао на седници Народне скупштине: „Позната је ствар, да није прошао ниједан избор докле није било извесног притиска на гласаче. Па и ови тзв. најслободнији избори, који су вршени 10. јула, бар у Београду нису прошли без притиска [...] сви општински служитељи и сви радници на општинским пословима доведени (су) 10. јула под командом на биралиште, а најстарији међу њима стајао је ту до последњег часа, док нису сви гласали, па је онда и он гласао и уклонио се са биралишта.“ (*Стенографске белешке НС* 18. XI 1905, 654).

ти у Београду уочи самих избора, имају 1.700 гласова и да тим бројем могу добити четири посланичка мандата.⁹⁶ У Београду, од 34% изашлих на гласање, што је најмањи проценат учешћа у градовима, највише је гласало за самосталне радикале — 40,05%, затим за ССДП — 25,57%, а потом долазе радикали са 14,55%, напредњаци са 7,99%, либерали са 5,98%, независни са 4,83% и сељачка слога са 1,03%. Радикали су нарочито лоше прошли, јер нису добили ниједан мандат, чак је изгубио и њихов кандидат, дотадашњи председник Народне скупштине Ага Станојевић, јер је добио свега 552 гласа од 3.793, колико је гласало у Београду, што износи 14,55%.⁹⁷

После избора ССДП је јавно осудила два-три издајника радничке класе, оне раднике који су агитовали за буржоаске партије.⁹⁸

Кад се изборни резултати у Београду сагледају у целини, ССДП није могла бити задовољна резултатом, не само због поменутих околности већ и због тога што добијени број гласова није био ни половина синдикално организованих радника, а ни четвртина пролетера уписаних у бирачке спискове. То очито показује да ССДП још није успела да политички обради масе, да подигне политичку свест тих људи који не би попустили било каквим притисцима, обманам, обећањима, подмићивањима и сличном, чиме су се служиле све буржоаске партије.⁹⁹

О предизборној активности социјалдемократа у Београду *Политика* је писала после избора: „... најпрактичнију агитацију водиле су социјалисте. Они су били подељени у реоне и о сваком том реону имао је да се стара један повереник и да доведе све реонске чланове на биралиште”.¹⁰⁰

Разматрајући резултате избора у Крагујевцу, месна партијска организација је на својој годишњој скупштини 2. фебруара 1906, поред осталог, констатовала је да је у ову изборну борбу ушла пуном снагом. И поред већег броја одржаних зборова и конференција и добијених 365 гласова, односно 80 више но 1903, када су освојили један мандат, овога пута је остала без мандата. Па ипак то није био пораз и партијска организација није клонула у своме раду.¹⁰¹ Када се у Народној скупштини расправљало о жалбама на незаконито спровођење изборе у неким местима (нпр. у Крагујевцу и Горњем Милановцу), и поред низа чињеница о томе, буржоаска већина је изгласала да су избори у Крагујевцу законито спроведени.¹⁰² Истина, избори у Горњем Милановцу су поништени, али су за то били заинтересовани самостални радикали, јер су рачунали да ће на поновним изборима они победити.¹⁰³ ССДП није стигла да

⁹⁶ *Правда* 9. VII 1905, 3.

⁹⁷ 967, МУД, II, Ф. 45, II 1/1905; Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика; Политика* 11. VII 1905.

⁹⁸ РН 16. VII 1905, 2, 3.

⁹⁹ Исто, 10. VIII 1905, 3.

¹⁰⁰ *Политика* 11. VII 1905, 2—3.

¹⁰¹ *Радник* 11. III 1906, 2.

¹⁰² Драгина Лапчевић је говорио у Народној скупштини о изборима у Крагујевцу и истакао да је погажен закон „да место гласања није објављено на 10 дана на гласање, и тд...” (РН 18 X 1905, 1; РН 10. VIII 1905, 2—3) — Узалудан је био и захтев у Народној скупштини народног посланика Милана Маринковића да се изврши анкета о изборима у Крагујевцу.

¹⁰³ РН 10. VIII 1905, 1; 18. X 1905, 1—2; *Радник* 13. VIII 1905, 1. — Социјалдемократски посланици Лапчевић и Маринковић 1. VIII 1905. у Народној скупштини гласали су за предлог да се избори у Горњем Милановцу прогласе за правилне (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 1. VIII 1905, 35).

изврши кандидацију у Горњем Милановцу за изборе 10. јула 1905, али је на поновним изборима 28. августа 1905. успела да учествује и добила је 20 гласова. То су били први избори у Горњем Милановцу на којима је учествовала ССДП. Главна партијска управа на својој седници од 3. августа 1905. решила је да у Горњем Милановцу учествује у изборима и да кандидат буде Лука Павићевић. На истој седници управа је била обавештена да је у Горњем Милановцу прихваћена кандидација Луке Павићевића. Удовољен је и захтев из Горњег Милановца да им се пошаље помоћ у агитацији. Одлучено је да то буде Драгиша Лапчевић.¹⁰⁴

Из извештаја месне партијске организације из Књажевца, који је разматран на седници Главне партијске управе, 22. јула 1905, види се да су чланови партије и на накнадним изборима опет гласали за партијског кандидата.¹⁰⁵

И у Лесковцу су поново одржани избори. Победили су радикали са 406 гласова, док су 309 гласова добили социјалдемократи, испред либерала који су остали са 216 гласова; самосталци су имали свега 25, а независни 11 гласова.¹⁰⁶ О накнадним изборима у Лесковцу, Главна партијска управа на својој седници од 22. јула 1905, размотрила је извештај Живка Топаловића, према коме од буржоазије нико није гласао за ССДП. Живко Топаловић је најавио да ће поднети жалбу на изборе. А на обавештење из Лесковца да су се жалили на изборе, на седници од 25. јула 1905, Управа је решила да се то изнесе у Народној скупштини.

На седници Народне скупштине, 1. августа 1905, у дебати о верификацији посланичких пуномоћја, о изборима у Лесковцу Драгиша Лапчевић је изјавио: „За мене и моју политичку групу сасвим је равнодушно да ли ће скупштина одобрити овај избор или не.“ Затим је даље изнео да Социјалдемократска странка „не полаже много на то колико ће у овом моменту имати представника у Народној скупштини. Није њезина парламентарна акција једино средство за постигнуће њезиног циља; циљ свој постизаваће она и другим путевима и другим облицима борбе, а не само парламентарним акцијама њезиних посланика“. Лапчевић је разобличавао злоупотребе при спровођењу избора, наводећи случај у Лозници, где су гласали и сељаци из четири села иако по закону имају право само грабани места Лознице. Нарочито је истакао да је у Лесковцу изборима присуствовао начелник са жандармима, а о томе у записнику нема ни трага. На ово је Живојин Рафајловић, у полемици са Лапчевићем, изјавио: „Ја сматрам да је то увреда за народне посланике и за целу скупштину, која треба да тражи од г. Лапчевића или да јој се извини или да своје наводе докаже.“ Наиме, реч је, како је Рафајловић интерпретирао Лапчевића, о томе „како су некад на сиљем, полицијом поједини посланици долазили до свога мандата, а како данас, поред осталог, до тих мандата долазе новцем“. Али је Лапчевић у свом одговору рекао: „Нисам ја казао да овде у Народној скупштини има посланика који су своје мандате купили, него сам рекао да се у последње време покушава новцем долазити до мандата и да верујем да ћемо за најкраће време имати и таквих

¹⁰⁴ РН 24. VIII 1905, 2—3; 31. VIII 1905, 2; *Радник* 13. VIII 1905, 1; *ССДП, Грађа*, књ. I, 515, 517, 521—522. — Кандидат у Горњем Милановцу на листи ССДП био је Лука Павићевић (РН 17. VIII 1905, 1). ССДП није истакла свога кандидата у Горњем Милановцу да би сметала самосталцима и помагала радикале како су писали неки буржоаски листови, већ је истакла да се бори за свој програм (*Радник* 10. IX 1905, 3).

¹⁰⁵ *ССДП, грађа*, књ. I, 513.

¹⁰⁶ *Радник* 13. VIII 1905, 2.

посланика, ако се буде продужила пракса која се сада врши у Нишу и Лесковцу." Лапчевић није добио потребну подршку за оспоравање незаконито спроведених избора, а на гласању о питању „да се избор народног посланика за варош Лесковац оснажи“, огромна већина се изјаснила за оснажење, а мањи део против тога.¹⁰⁷

Захтев из Лесковца за учешће на окружним изборима разматран је на седници Главне партијске управе, 25. јула 1905, па је решено је да се уопште нигде не учествује у тим изборима и да се нико не помаже.¹⁰⁸

Међутим, жалбу социјалдемократа на незаконито проведене изборе у Крагујевцу Народна скупштина је одбацила, иако је комисија нашла да су тачни наводи у њиховој жалби.¹⁰⁹ О питању захтева за поништење избора у Крагујевцу расправљала је Главна партијска управа 13. јула 1905. Месна партијска организација Крагујевца истакла је у свом захтеву да су овога пута добили више гласова но раније, а мандат нису добили, јер су напредњаци отишли испред социјалдемократа, благодарећи куповању гласова. Избори су били неправилни, те је предложено да се тражи њихово поништавање. Уз то је поменута организација предложила да се прихвате понуде самосталних радикала из Крагујевца да социјалдемократи у Смедереву гласају за самосталце, а они у Крагујевцу да гласају за социјалдемократе, те би овим, по мишљењу организација у Крагујевцу, био обезбеђен успех, наиме, ССДП би добила мандат. Због свега тога претпостављало се да ће избори бити поништени, и да ће се ово спровести на поновним изборима. Али је Главна партијска управа једногласно одлучила 13. јула 1905. да се на поновним изборима гласа за листе ССДП.¹¹⁰

У дебати у Народној скупштини о изборима у Крагујевцу Драгица Лапчевић је изнео да су буржоаске партије у предизборној активности служиле свим средствима па и подметањем лажних компромитујућих писама о социјалдемократским кандидатима.¹¹¹ Ми-

¹⁰⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1905.* 1. VIII 1905, 37—39; *ССДП, грађа*, књ. I, 513, 514. — На радикалној листи кандидат је био председник општине Мића Баба—Миакић, који није бирао средства у предизборној активности. „Пољацима својим нареди да из поља терају што више стоке у обор; па кад људи дођу да се жале он пушта и вели; видите ја сам добар човек, треба мене да гласате.“ Он је закључио бираче да гласају за њега, плаћао је гласове, а затим пред изборе смањило цену хлеба и месу. Општински одбор донео је решење о томе 4. јула 1905. Затим низ социјалдемократских бирача није уведен у бирачке спискове, а неки бирачи су гласали на туђе име (С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*, Лесковац 1954, 25, 26; РН 58, 60, 65, 1905).

¹⁰⁸ *ССДП, грађа*, књ. I, 514.

¹⁰⁹ *Радник*, 16. VII 1905, 1; 26. VIII 1905, 3; 10. IX 1905, 3; 26. X 1905, 1. — Жалба која је поднета Народној скупштини против ових избора указује на следеће незаконитости. Записник на једном гласачком месту није састављен по закону. Један чувар кутије вршио је дужност председника одбора и два часа давао кућице гласачима. У два маха проваљена су врата гласачке собе и на гласање улазио по 50 бирача. Гласачи после обављеног гласања нису се удаљавали са биралишта и ометали бираче (*Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1905.* 29. VII 1905, 4; *Радник* 16. VII 1905, 1).

¹¹⁰ *Српска социјалдемократска партија*, грађа, књ. I, 508—509.

¹¹¹ *Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1905.* 4. VIII 1905, 108, 109. — На седници Народне скупштине 4. VIII 1905. Лапчевић је предложио три посланика у анкетну комисију за извиђање неправилности у изборима народног посланика за варош Крагујевац. На крају Народна скупштина је тајним гласањем изабрала три посланика (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 4. VIII 1905, 121).

лан Маринковић је у истој дебати поводом избора у Крагујевцу изјавио „да ми социјалдемократи при претресу овог избора у граду Крагујевцу онако исто не правимо питање, као што прошли пут нисмо правили питање о избору у граду Лесковцу, јер ми социјалдемократе не сматрамо и не мислимо да ће једна овако млада партија као што је наша ускоро доћи до власти за коју се ми и не боримо. Ми имамо једно друго гледиште и мислимо да приликом изборима видимо колико ће грађана гласати за наш програм“. Кад је реч конкретно о изборима у Крагујевцу, Маринковић је истакао да је до 29. маја реакција „стварала већину како је она хтела“. После тога је обећао „да ће се ићи законским путем, да ће се радити по Уставу и законима“. Међутим, избори 1905. године показали су да су само средства измењена — уведено је „поткупљивање и изигравање закона“. Маринковић је тада изјавио: „Ми смо прва и једна партија која хоће да се у овој земљи, до последњег слова, испуњавају Устав и закони“.¹¹² И ово јасно показује да и оно демократије што је озакоњено после 29. маја 1903. није било и оживотворено, већ само стављено на папир, па се требало борити да би то постало и пракса.

У Народној скупштини 9. октобра 1905. разматран је извештај парламентарне анкетне комисије за испитивање правилности избора народних посланика у Крагујевцу 10. јула 1905. поводом жалби дра Михаила Илића, Трише Кацлеровића и других грађана, које је потписало око 200 грађана из Крагујевца. У дискусији је предложено да се избори пониште, али је одлучено да се извештај анкетне комисије упути верификационом одбору. Овај је 13. октобра 1905. поднео извештај о прегледу посланичких пуномоћја за варош Крагујевац, на основу прегледа рада бирачког одбора и свих изборних аката, заједно с актима и извештајима анкетне комисије, и на основу предложеног Народној скупштини „мишљења да би избор за варош Крагујевац требало огласити за уредан“. У Народној скупштини, на основу овог извештаја, вођена је дебата 13. и 14. октобра 1905. Лапчевић је учествовао у тој дебати и за нека критиковања ових избора у Крагујевцу добио подршку у Народној скупштини. Ипак је на крају усвојен предлог одбора да се избор у Крагујевцу „огласи за уредан“.¹¹³

Месна партијска организација (МПО ССДП) у Шапцу желела је да се избори пониште, али се с тим захтевима није сложила Главна партијска управа.¹¹⁴ О куповању гласова у Нишу Драгиша Лапчевић је, после избора, у Народној скупштини изнео „да су тамо цепане банке, па су једне половине даване пре, а друге половине требале су се дати после избора“.¹¹⁵

¹¹² Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1905, I. VIII 1905, 106—111.

¹¹³ Стенографске белешке Народне скупштине, 9. X 1905, 71—74; 13. X 1905, 130—131; 14. X 1905, 144—151.

¹¹⁴ П. Јосић, *Раднички покрет у Подрињу, Шабац, 1966*, 47. — Према Павлу Јосићу ССДП је добила у Шапцу 148, а тако стоји и у *Радничким новинама* (13. јула 1905); међутим, у *Статистичком прегледу избора народних посланика* стоји да је ССДП у Шапцу добила 106 гласова.

¹¹⁵ Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1905, I. VIII 1905, 38. — Пошто се у Народној скупштини прешло брзо преко овог потплаћивања у изборима Лапчевић је рекао „Народна скупштина прелази преко тога потплаћивања брзо и налази да је то обична ствар. Ја мислим да се тако решава у Народној скупштини услед тога што у њу већим делом долазе по превасходству богати људи, који немају ништа против тога да се могу потплаћивати гласачи и куповати мандати“ (*Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1905, I. VIII 1905, 38*).

Поводом писања самосталског *Одјека* о тобожњој нагодби социјалдемократа и радикала, *Радничке новине* су категорички одбациле такву тврдњу, као скроз неосновању.¹¹⁶

Српска социјалдемократска партија је настојала, макар била заинтересована за мандат, да остане увек принципијелна, да предизборну активност увек користи, у првом реду, за појачану политичку делатност у придобијању маса за програм социјалне демократије, да тај програм постане својина тих маса које би се даље упорно бориле за његово остварење.

На IV конгресу (2—4. априла 1906) у извештају контролне комисије каже се: „При изборима народних посланика од 10. јула п[рошле] г[одине] партијска управа се тачно придржавала резолуције донете на трећем конгресу.“¹¹⁷

У Београду су спроведени избори 18. децембра 1905. за једно посланичко место пошто је један од буржоаских посланика умро.¹¹⁸ За 4. децембар 1905. заказан је збор партијског чланства у Београду ради истицања посланичког кандидата.¹¹⁹ На збору је београдска месна партијска организација кандидовала Луку Павићевића. Очекивана је победа социјалдемократа, пошто су 10. јула 1905. испред њих били само самосталци. Управа ССДП је 5. децембра 1905. прихватила предлог да учествује на изборима за једног посланика у Београду и да кандидат буде Лука Павићевић.¹²⁰

Поводом ових избора у Београду, Главна партијска управа издала је проглас београдским радницима 10. децембра 1905, у коме се критикује политика буржоаских партија и указује на програм ССДП, који треба да обезбеди бољи живот радничкој класи.¹²¹ Управа ССДП још се једним прогласом обратила београдским радницима, истичући да су 973 пролетера-гласача 10. јула 1905. казала: „Нас не вежу никакви интереси за одржање буржоаске владавине; ми смо за социјалну револуцију!“ Позивајући раднике да гласају за своју партију, ССДП истиче: „Давањем својих куглица социјалној демократији, другови ће не само гласати за револуционарни програм њезин већ и против лудог и пустиг задуживања, против војничке диктатуре, против лажног парламентаризма“.¹²²

¹¹⁶ У *Радничким новинама* се дословце каже „Наши посланици нити су се с ким 'сложилн' ни догодили'. У Народној скупштини они раде по савести социјалдемократској и заступају интересе радничке класе. С тога су они противници и владине већине и мањине осталих буржоаских странака. С тога су они тражили поништај два мандата старијих радикала и један напредњачки, као што су гласали и да су мандати моравских самосталаца незаконити. Наши се посланици ни с једном партијом неће ни гда ни сложити ни погоршати.“ (РН 24. VIII 1905, 4).

¹¹⁷ РН 15. VI 1906, 2. — О овој резолуцији речено је у напомени 46.

¹¹⁸ РН 7. XII 1905; 10. XII 1905; 14. XII 1905; 21. XII 1905; *За отаџбину*, Београд 19. XII 1905; *Застава* (Нови Сад) 19. XII 1905; *Радник* 17. XII 1905; С. Димитријевић, *Радован Драговић*, Београд 1954, 126. — Пошто је дотадашњи посланик у Београду М. Д. Банковић умро, краљевски указом од 1. XII 1905. расписани су избори за 18. децембар 1905 (АС, МУД, П, Ф. 42, Р 101/1905).

¹¹⁹ РН 3. XII 1905, 1.

¹²⁰ *ССДП, граба*, књ. I, 545; РН 7. XII 1905; *Полигика* 5. XII 1905, 2; *Правда* 5. XII 1905, 2. — На изборима 10. јула 1905. у Београду партије су овако поделе гласове: самостални радикали 1.519, ССДП 970, радикали 552, напредњаци 303, либерали 227, независна 183, и сељачка слога 39 (Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*).

¹²¹ РН 10. XII 1905, 1.

¹²² Народна библиотека, фонд плаката, 110/3; РН 31. XII 1905, 6 — летак. — Види и ставке у апитацији партијских програма: РН 14. XII 1905, 1.

С обзиром на то да се у тадашњем буржоаском поретку, и поред парламентарног система, политички живот Србије одвијао углавном иза, а не у самом парламенту, било је нужно, да би пролетаријат могао да с бори, обезбедити што већи број мандата у Народној скупштини. ССДП је указивала на чињеницу да сада има шансу да добије овај мандат у Београду.¹²³ На збору 11. децембра 1905. пред београдским радницима су говорили Димитрије Туцовић о потреби борбе за добијање овога посланичког мандата, нагласивши „да иако је тежиште радничке тактике у директној, ванскупштинској борби, ми можемо и у скупштини преко наших представника да вршимо контролу и оштру критику на рад буржоаских посланика и владе“, а посланички кандидат Лука Павићевић је критиковао владину пореску политику.¹²⁴ Опозиција је била заинтересована да владин самосталски кандидат изгуби, те је из сопствених интереса пружила подршку социјалдемократском кандидату, али је ССДП одбацила сарадњу и истицала да социјалдемократи морају да се ослањају само на себе.¹²⁵

Самосталски *Одјек* је тврдио да су социјалдемократи направили споразум с неком буржоаском партијом, што је било сасвим неосновано, као да би се ССДП одрекла свога програма за један мандат.¹²⁶ Како им та неистина није пошла за руком, онда су у једном летку, са потписом „грађани“, изнели како је кандидат ССДП Лука Павићевић био шпијун Веље Тодоровића 1903. године, што су *Радничке новине* такође документовано побиле.¹²⁷

Уочи самих избора 17. децембра 1905. крагујевачки *Радник* је штампао чланак „Значајан дан београдским радницима“, указујући да 18. децембра београдски радници треба да освоје још једно посланичко место.¹²⁸ У Београду, 18. децембра 1905, на посланичким изборима за један мандат од 11.128 уписаних бирача гласало је 3.836 гласача и постигнути су следећи резултати: самостални радикали 1.519, социјалдемократи 1.463, напредњаци 479 и либерали 375, а радикали нису имали свога кандидата. У односу на резултате од 10. јула 1905, самостални радикали су постигли исти резултат, док су социјалдемократи добили знатно више, а остале партије су такође имале већи број гласова.¹²⁹

Чак је и *Правда* је писала о неисправним бирачким списковима, због чега су социјалдемократи били оштећени за више од 60 гласова, баш колико им је недостајало да освоје овај мандат.¹³⁰

Социјалдемократи су истицали: „У свим изборима ми полагамо само на оне гласове који гласајући гласају и за наш програм, а не само за нашег посланика.“¹³¹

¹²³ РН 17. XII 1905, 1—2.

¹²⁴ Исто, 14. XII 1905, 3.

¹²⁵ Исто, 17. XII 1905, 3.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Народна библиотека, фонд летака, бр. 108/69; РН 31. XII 1905, 1—2.

¹²⁸ *Радник* 17. XII 1905, 1.

¹²⁹ *Српске новине*, 21. XII 1905; *Одјек*, 20. XII 1905, 1; *Политика* 19. XII 1905, 2; *Правда* 19. XII 1905, 1. — *Правда* је донела да су напредњаци добили 480, а либерали 375 гласова. *Политика* је донела да су напредњаци добили 432, а либерали 421. Узели смо као тачно оно што су *Српске новине* донеле 21. децембра 1905.

¹³⁰ *Правда* 2. I 1906, 1.

¹³¹ РН 14. XII 1905.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1906. ГОДИНЕ

Српска социјалдемократска партија изјавила је да ће учествовати на парламентарним изборима 11. јуна 1906, али само тамо „где је покрет јак и организован”. Кандидација се може извршити само уз одобрење партије.¹³²

Са променом владе, падом самосталске и образовањем радикалске владе, за коју се сматрало да је нестабилна, могло се очекивати да ће се расписати нови парламентарни избори.¹³³

Већ 23. априла 1906. у Крагујевцу је одржан први предизборни збор, на коме је говорио Триша Кацлеровић и истакао да радницима није место уз буржоазију.¹³⁴

Чим су ови избори објављени, ССДП је указала пролетаријату Србије да „има да изврши једну дужност према својој партији, према својој класи, према самом себи”. Партија је позвала пролетаријат да гласа за своју ствар и за сопствене интересе, а против буржоазије и против њених интереса.¹³⁵ Како су крајем априла 1906. отпочеле предизборне конференције, партијска организација „Врачар” у Београду заказала је прву такву конференцију за 30. април 1906. године.¹³⁶

У вези са развијањем предизборне активности у Крагујевцу је формиран централни агитациони одбор, са задатком да води бригу око избора; уз то су формирана и повереништва по кварталима са задатком да воде бригу у свом рејону о свему што је у вези са изборима.¹³⁷

Првога маја 1906. Главна партијска управа је издала предизборни проглас, који је 4. маја објавила у своме органу *Радничким новинама*. У апелу социјалистичким бирачима истиче се осуда политике самосталске владе, која је обећавала много, а „није урадила ништа”. ССДП је била једина партија која је устала против задуживања земље, против зајма, јер „тридесетогодишње задуживање Србије било је тридесетогодишње осиромашавање народа и земље”. У прогласу се устаје против стајаће војске и предлаже да се ова замени народном војском. Подржава се изградња железница и окончавање трговачких уговора, а истовремено захтева увођење општег права гласа.¹³⁸

По одлуци Управе ССДП, за све припреме у вези са изборима одговоран је био Лука Павићевић.¹³⁹

У вези са предстојећим изборима и припремама бирачких спискова пореске власти су настојале да онемогуће радницима стицање права гласа, одлажући да заврше разрез пореза, те је ССДП упорно захтевала да се разрез одмах изврши.¹⁴⁰ Овога пута је у Пироту из бирачких спискова било избрисано 260 радника гласача за ССДП. То је била политика Радикалне партије, која се некада борила за опште право гласа.¹⁴¹ У Горњем Милановцу, на основу расписа

¹³² Исто, 25. IV 1906, 1—2.

¹³³ *Радник* 8. IV 1906; 15. IV 1906.

¹³⁴ Исто, 22. IV 1906; 29. IV 1906.

¹³⁵ РН 25. IV 1906, 3.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ *Радник* 29. IV 1906.

¹³⁸ РН 4. V 1906, 1.

¹³⁹ Исто, 4; 6. V 1906, 4.

¹⁴⁰ Исто, 13. V 1906, 3 — Последњи дан за исправке у бирачким списковима био је 17. мај 1906 (РН 16. V 1906, 3). — *Правда* је писала да многи социјалдемократи задужују за овогодишњи порез да би стекли право гласа (*Правда* 15. V 1906).

¹⁴¹ РН 16. V 1906, 2.

Стојана Протића и Лазара Пачуа, општинске власти су брисањем радника из бирачких спискова отеле бирачко право пуноправним бирачима који би гласали за кандидата ССДП.¹⁴² У Крагујевцу порески органи су задржавали решавање радничких молби за пореско задужење, да би тако смањили број бирача који би гласали за социјалну демократију. То је била политика радикалске власти.¹⁴³

На седници Управе ССДП 24. априла 1906. усвојен је предлог Илије Милкића да се од тада па до избора одржавају заједничке седнице Управе и Контролне комисије и да им присуствује и уредник *Радничких новина*.¹⁴⁴

Главна партијска управа на својој седници 27. априла 1906. расправљала је о местима где ће партија изаћи на изборе па је усвојено да се кандидати истакну у Београду, Крагујевцу, Шапцу, Пироту, Нишу, Лесковцу, Ваљево, Смедереву, Пожаревцу, Јагодини, Књажевцу и Крушевцу.¹⁴⁵ На истој седници на дневном реду је било и питање које личности могу бити узете у обзир за кандидате на листи ССДП.¹⁴⁶ Овога пута је решено да Управа не предлаже кандидате месним партијским организацијама, већ да то саме чине у Београду, Крагујевцу, Нишу, Лесковцу и Шапцу. Међутим, решено је да се предложи за Крушевац — Драгољуб Јовановић, за Јагодину — Милутин Аранђеловић, за Пожаревац — др Милутин Живковић, за Смедерево — Никола Величковић, за Ваљево — Миљко Савић, за Пирот — Милан Маринковић.¹⁴⁷

Поводом одбијања Веље Стојановића, дра Драгише Бурића, дра Недељка Кошанина и Животе Бурковића да се прихвате кандидације, Управа ССДП, на својој седници од 1. маја 1906, закључила је, на крају, „да се изјава другова о непримању кандидације — прима к знању“.¹⁴⁸

На својој седници 1. маја 1906. Управа ССДП расправљала је о предлогу месне организације Књажевца да за кандидата узму Сретена Марковића, па је решено да кандидат буде Аца О. Миланковић. Поводом предлога организације из Шапца да за кандидата узму Драгишу Лапчевића или Спасојевића из Шапца, решено је да им се предложи да за кандидата узму Николу Величковића. Истога дана разматрано је и питање месне организације Лесковца кога да кандидују за посланике, па је Управа решила да се кандидује Драгиша Лапчевић.¹⁴⁹

Питање о кандидацијама било је на дневном реду и седнице од 8. маја 1906, када су потврђени захтеви: из Смедерева да се кандидује Никола Величковић и из Вајева Миљко Савић. Истога дана на предлог месне организације Ниша да за кандидате узме Драгишу Лапчевића и Николу Величковића, Управа ССДП је решила да им за кандидате препоручи Драгољуба Јовановића и дра Милутина Жив-

¹⁴² Исто, 1. VI 1906, 3.

¹⁴³ *Радник* 7. VI 1906.

¹⁴⁴ АИРПС, СДП, 65-а, 273.

¹⁴⁵ АИРПС, СДП, 275; РН 6. V 1906, 2.

¹⁴⁶ Решено је да се следеће личности могу узимати у комбинацију за кандидате: Драгиша Лапчевић, Лука Павићевић, Никола Величковић, Милан Маринковић, Драгиша Бурић, Веља Стојановић, Живота Бурковић, Недељко Кошанин, др Милутин Живковић, Аца Миланковић, Милутин Аранђеловић, Драгољуб Јовановић, Драгослав Максимовић, Миљко Савић, Бранислав Павловић, Евгеније Киклић, Љуба Савић (АИРПС, СДП, 65-а, 275).

¹⁴⁷ АИРПС, СДП, 65-а, 275.

¹⁴⁸ Исто, 278.

¹⁴⁹ Исто, 278—279.

ковића. Разматран је и предлог из Пирота да неће другог кандидата сем Драгишу Лапчевића, а најмање Милана Маринковића, па је решено да Драгиша Лапчевић не може бити кандидат, већ да остане Маринковић; ако ипак не прихвате Маринковића, онда им предложити Луку Павићевића. Решавајући о предлогу месне организације Крагујевца да кандидати буду Драгиша Лапчевић и Драгослав Максимовић, Управа је решила да на место Максимовића кандидује Луку Павићевића. О предлогу Јагодине да њихов кандидат буде Драгиша Лапчевић, решила је Управа да то буде Милутин Аранђеловић, пошто је Драгиша Лапчевић кандидован на три места. Управа је разматрала 8. маја 1906. и питање Зајечара — да ли да истиче кандидата или да не истиче, па је решено „да не истичу кандидацију, већ да се уздрже од гласања.¹⁵⁰

О кандидатима је решавано и на седници 15. маја 1906. године. Предлог партијског већа Београда са збора од 14. маја 1906. да кандидати буду Драгиша Лапчевић, Лука Павићевић, Никола Величковић и Вукашин Јовановић Управа је усвојила. Исто тако је усвојен предлог из Ниша да кандидати буду Драгољуб Јовановић и др Милутин Живковић. Усвојен је предлог из Алексинца да кандидат буде професор Душан Павловић. Одобрен је захтев месне организације Горњег Милановца да учествује на изборима, а за кандидата је одређен Драгослав Максимовић. Потврђен је и предлог из Књажевца да кандидат буде Аца Милинковић. На обавештење из Јагодине да Милутин Аранђеловић неће да се прими кандидације, Управа је решила да се Аранђеловићу пише да треба да се прими кандидације; уколико се деси да опет одбије, онда ГПУ предлаже Драгољуба Јовановића. На овој седници 15. маја 1906. Управа ССДП је размотрила и предлог Крагујевца да кандидује Драгишу Лапчевића и Драгољуба Максимовића, па је закључено да остане при својој ранијој одлуци, наиме, да други на листи буде Лука Павићевић.¹⁵¹

Главна партијска управа ССДП на својој седници од 29. маја 1906. усвојила је захтев месне партијске организације Неготина да кандидује Николу Величковића. Истог дана усвојено је обавештење партијске организације Крагујевца да је за другог кандидата остао Драгослав Максимовић и обавештење организације из Јагодине да је кандидован Драг. Јовановић такође је прихваћено. Усвојен је предлог партијске организације Пирота да кандидат буде Милан Маринковић. Овога пута усвојени су и извештаји о кандидовању у Алексинцу и Крушевцу. Пошто се упознала са извештајем из Горњег Милановца, у коме стоји да месна партијска организација није могла да потврди кандидатуру, јер су њени гласачи избрисани из списка, Управа је решила да се о томе пише.¹⁵²

У вези са предизборним збором одржаним у Београду, *Правда* је писала како су социјалдемократи поставили себи задатак да освоје сва четири мандата у Београду.¹⁵³

Због тога што су неки чланови партије у Горњем Милановцу направила компромис са буржоаским партијама за изборе и тиме погазили решење партијске управе и одредбе партијског статута, главна партијска управа и Контролна комисија ССДП решиле су 5. јуна 1906. да се укине партијска организација у Горњем Миланов-

¹⁵⁰ Исто, 282—285.

¹⁵¹ Исто, 285—288.

¹⁵² Исто, 289—291.

¹⁵³ *Правда* 29. V 1906.

цу.¹⁵⁴ Истог дана, на својој седници управа ССДП одобрила је кандидацију у Алексинцу.¹⁵⁵

Кандидати на листи ССДП били су: у Ваљево — Миљко Савић, сконом; у Смедереву — Никола Величковић, столарски радник; у Лесковцу — Драгиша Лапчевић, новинар; у Књажевцу — Аца О. Миланковић, инжењер; у Београду — Драгиша Лапчевић, новинар, Лука Павићевић, лакирерски радник, Никола Величковић, столарски радник, Вукашин Јовановић, железнички радник; у Нишу — Драгољуб Јовановић, машиниста, др Милутин Р. Живковић, лекар; у Пироту — Милан Маринковић, геометар; у Шапцу — Петар Тасић, учитељ; у Крагујевцу — Драгиша Лапчевић, новинар, Драгослав Максимовић, фабрички радник; у Пожаревцу — др Милутин Живковић, лекар, у Неготину Никола Величковић, столарски радник; у Јагодини — Драгољуб Јовановић, машиниста и у Алексинцу — Ратко Жупић, учитељ.¹⁵⁶

У вези са предизборном агитацијом на седници Управе ССДП 8. маја 1906. разматран је предлог Трише Кацлеровића, који је премештен у Ужице, да се пошаље једно лице у Крагујевац које би руководило агитацијом, па је решено да се том захтеву не може удовољити, али да ће пред изборе Драгиша Лапчевић отићи у Крагујевац, Ниш, Лесковац и Пирот.¹⁵⁷ У захтеву из села Извора код Пирота да се у округу пиротском истакне листа ССДП, речено је, ако се не удовољи захтеву, да ће сами истаћи кандидацију. На седници главне партијске управе, 8. V 1906, решено је да се у *Радничким новинама* објави да према одлуци конгреса партија не може учествовати на изборима по окрузима.¹⁵⁸ Већ 9. маја у *Радничким новинама* је објављено да ССДП још није у могућности да удовољни захтевима за учешћем у изборима у окрузима, али је зато наложило бирачима „да не гласају ових избора ни за једну буржоаску листу“ и да покажу „готовост своју да се за ослобођење радничке класе боре под заставом социјалне демократије“.¹⁵⁹

За ССДП било је значајно колико ће гласова добити, од чега је зависио број мандата, да би тиме обезбедила што јачи притисак

¹⁵⁴ АИРПС, СДП, 65-а, 294; РН 8. VI 1906, 2. — ГПУ ССДП 4. IX 1906. одбила је захтев из Горњег Милановца за оснивање партијске организације. Дата је сагласност за оснивање повереништва (АИРПС, СДП, 65-а, 318—319). ГПУ ССДП на седници 28. марта 1907. је одлучила да се одобри оснивање повереништва у Горњем Милановцу и да повереник буде Петар Нешовић (АИРПС, СДП, 65), а 4. фебруара 1908. ГПУ је усвојила предлог партијског повереништва из Горњег Милановца да повереништво постане партијска организација (АИРПС, СДП, 65-а, 558).

¹⁵⁵ АИРПС, СДП, 65-а, 294.

¹⁵⁶ РН 8. VI 1906, 1; *Радник* 27. V 1906. — У Шапцу кандидат је био Петар Тасић, учитељ (*Српске новине* 21. VI 1906), а не Никола Величковић како то тврди Павле Јосић у свом раду *Раднички покрет у Подрињу* (Шабац 1966, 56—57).

¹⁵⁷ АИРПС, СДП, 65-а, 284—285. — А 15. маја 1906. ГПУ је одобрила Драгиши Лапчевићу да иде у агитацију у Крагујевац (АИРПС, СДП, 65-а, 286). У вези са агитацијом за изборе у Нишу Драгиша Лапчевић у писму Димитрију Тудовићу 5. јуна 1906. каже: „после либерала смо ми најјачи, и ако либерали не добију већину — један наш је мандат сигуран“ (АИРПС, СДП, 26).

¹⁵⁸ АИРПС, СДП, 65-а, 284.

¹⁵⁹ Поред тога тада је бирачима речено и ово: „да набављају и читају *Радничке новине* и социјалистичке књиге, да се обавештавају о начелима и циљевима партије и о њеном раду, да оснивају читаонице и књижнице (РН 9. V 1906, 3). Тако је одговорено и Драгићу Вуковићу и Илији Антоновићу из Ариља који су желели да ССДП наступи и у окрузима (РН 23. V 1906, 4). — У истом смислу и РН, 13. V 1906, 2. и 9. V 1906, 2.

на буржоазију, али је стално истицала да је још значајније подизати свест пролетаријата, јер су партији потребни свесни чланови, а не само гласови. Зато је партија истицала да предизборну активност треба користити да се код што већег броја радништва развије интересовање за делатност партије, за њен програм, за борбу коју она води.¹⁶⁰

Како је главна партијска управа озбиљно спроводила агитацију у овој предизборној кампањи, показује и то што је одредила да се посебно о овом проблему брине Лука Павићевић. Поред тога, је показала пуно разумевање за захтеве месних партијских организација и одговорног друга. Тако је на својој седници 5. јуна 1906. решила, по предлогу Луке Павићевића, да се у Београду одрже до 11. јуна по три конференције у свим кварталским организацијама. Још 29. маја усвојила је захтев месне организације Лесковца да Живко Топаловић оде у Лесковац ради агитације.¹⁶¹

Главна партијска управа ССДП, у свом предизборном прогласу уочи избора каже за изборе да „су један део опште борбе у данашњем друштву а против њега“, затим да „су избори један одломак класне политике пролетаријата, коју овај води сваки дан, свуда и на сваком месту“. С обзиром на то да број парламентарних представника социјалне демократије није ни изблиза онолики колика је стварна снага пролетаријата баш због тога што нема општег права гласа и што постоји изборни цензус, партија указује на потребу вођења борбе за увођење општег права гласа. Истиче се нужност борбе против милитаризма, за слободу штампе, за неограничено право организовања, за право на штрајк, против посредних пореза, за опште радничко законодавство, а против закона о радњама. Да би се та борба што успешније одвијала, било је неопходно јачати партијске и синдикалне организације, као једину гаранцију за успех у борби.¹⁶² Буржоаске партије служиле су се свим средствима да и сиротињу вежу за себе, а ССДП је у својој предизборној агитацији настојала је да обухвати све раднике, не само организоване. Она је у томе видела свој основни задатак — да политички делује у радничкој класи, да пролетаријат одвоји од буржоазије, а „главни је успех у томе: што ће пролетаријат постати свој“.¹⁶³

Колика је свест радног човека још била ниска показује и овај податак: у Крагујевцу од 3.108 бирача 2.000 је припадало радном народу па ипак је изабран представник буржоазије.¹⁶⁴ Буржоазија је тражила од трошаринског особља, општинских службеника и ватрогасне страже да гласају за њу, иако је ово особље било лоше плаћено — 2 до 2,50 дин. дневно, док је председник Општине београдске имао 33,33 динара дневно. Самостални радикали у Београду искупили су општинско особље и прогласили то за сиротињски збор, на коме су говорили само предузимачи.¹⁶⁵

Док су радикали у Крагујевцу претили радницима у фабрици да ће их отпустити ако не буду изабрана оба радикална кандидата, радници те исте фабрике, њих 640, организованих и неорганизова-

¹⁶⁰ РН 30. V 1906, 3—4.

¹⁶¹ АИРПС, СДП, 65-а, 293, 295.

¹⁶² Исто, 10. VI 1906, 1. — ГПУ ССДП на својој седници 5. јуна 1906. а на предлог Илије Милкића, решила је „да последњи проглас социјалистичким бирачима напише Душан Поповић и да се штампа у „*Радничким новинама*“ (АИРПС, СДП, 65-а, 295).

¹⁶³ РН 9. V 1906, 1.

¹⁶⁴ *Радник* 27. V 1906. — О борби буржоазије за радничке гласове види: РН 16. V 1906, 4; 18. V 1906, 3.

¹⁶⁵ РН 23. V 1906, 3 и 1. VI 1906, 3.

них, упутили су апел радничкој класи да гласа за радничког кандидата.¹⁶⁶ У Лесковцу је полиција издала наредбу о прегледу радионица. Сетила се тек пред изборе да то учини. Али није заборавила да изда и незакониту наредбу којом је настојала да поплаши бираче и тако их присили да гласају за владиног кандидата. Кмет је себи дозволио чак и то да туче раднике. Поводом хапшења радника у Лесковцу, Драгиша Лапчевић, као тамошњи кандидат, у писму министру унутрашњих дела 31. маја 1906. протестује против поступака начелника среза лесковачког који, по сваку цену, настоји да обезбеди победу владиног кандидата.¹⁶⁷

Радикали су наредили да железничари гласају за њих, а оне који су заслужне за то наградиће, а непослушне казнити.¹⁶⁸ У вези са агитацијом за ове изборе *Политика* је писао „како радницима по државним установама обећава се повишица плате, па им се плаћа одиста унеколико пред изборе и повиси. Са служитељима свих врста исто се тако ради“.¹⁶⁹

Радикалска Пашећева влада морала је за изборе да појачава полицијски апарат.¹⁷⁰ Не само радикали већ све грађанске странке користиле су се сваком приликом, нарочито ако је то владајућа партија, и свим средствима да добију што већи број гласова. Буржоаске партије су се међусобно гложиле, али тамо где је ССДП имала свога кандидата, јединствено су иступале против њега!¹⁷¹

Оцењујући политичку ситуацију у време предизборне кампање, Драгиша Лапчевић у писму Димитрију Туцовићу, 5. јуна 1906, каже: „... највероватније је да не добијемо ни једног мандата. А ако се случајно који и добије, онда највише има изгледа Ншш, затим Београд, па Лесковац“. Даље, он констатује: „... ови ће избори бити бескрајно скандалозни. Они ће страховито корумпирати масу, искварити бираче“. А затим: „једно је извесно: да ће ова скандалозна агитација и корумпирање гласача само појачати реакцију и омогућити јој да се што скорије оствари. А тенденције реакције су тако очевидне и њихово остварење тако блиско“.¹⁷²

Непосредно уочи избора социјалдемократи у Крагујевцу, обраћајући се радницима, кажу: „Разумите да ви у вашим рукама држите једно најмоћније и најсилније оружје у вашој борби; то је оружје паклено и страшно за буржоазију [...] и сва је срећна кад види да сте распарчани и да гласате за њу.“¹⁷³

На парламентарним изборима 11. јуна 1906. у градовима Србије постигнути су следећи резултати:¹⁷⁴

¹⁶⁶ *Радник* 27. V 1906; 3. VI 1906.

¹⁶⁷ РН 1. VI 1906, 3; 3. VI 1906, 2; 6. VI 1906, 2. — МПО из Лесковца телеграфски је обавестила ГПУ да полиција хапси раднике, наиме пет је кажњено, а поново исти добили позив и још 40—50 радника (РН 3. VI 1906, 4). У Лесковцу полиција прогони раднике и противзаконито онемогућава радничке зборове, јер је министар унутрашњих дела носилац листе у Округу лесковачком (РН 8. VI 1906, 1—2). У вези са изборима и овим полицијским терором Драгиша Лапчевић је у писму Димитрију Туцовићу, 5. јуна 1906, писао да ССДП у Лесковцу одлучно стоји и да је велико расположење, чак и упркос полицијског терора (АИРПС, СДП, 26).

¹⁶⁸ РН 6. VI 1906, 4.

¹⁶⁹ *Политика* 10. VI 1906.

¹⁷⁰ *Одјек* 25. IV 1906, 1.

¹⁷¹ РН 15. VI 1906, 1.

¹⁷² АИРПС, СДП, 26.

¹⁷³ *Радник* 10. VI 1906.

¹⁷⁴ Р. В е љ к о в и ћ, *Статистички преглед избора народних посланика*; АС, МУД, П, Ф 37, Р 127/1906; МУД, П, Ф 14, Р 6/1906 и Р 7/1906; Ф 13, Р 150 и 151/1906; Ф 14, Р 22/1906; *Српске новине* 14. VI 1906; 18. VI 1906;

Ред. број	В А Р О Ш	Радикали					
		Број бирача	Број гласача	% гласача	Парт. листа	Непарт. листа	Парт. листа
1	Београд	11.394	5.801	51	1.580		1.699
2	Алексинац	903	671	74	390		271
3	Ваљево	1.045	777	74	464		102
4	Врање	2.224	1.415	63	773		79
5	Г. Милановац	348	217	62	187		30
6	Јагодина	890	595	67	191		381
7	Зајечар	1.381	960	70	505		406
8	Крагујевац	3.108	2.077	67	816		131
9	Књажевац	801	603	75	422		96
10	Крушевац	1.037	877	85	474		386
11	Лесковац	1.743	1.207	69	464		3
12	Лозница	983	744	76	46		36
13	Ниш	2.816	1.982	70	376		191
14	Неготин	1.101	762	69	8		103
15	Параћин	956	849	89	428		3
16	Пирот	1.542	1.207	78	620		16
17	Пожаревац	1.854	1.148	61	369		57
18	Прокупље	995	878	88	2		3
19	Свилајнац	954	699	72	222		477
20	Смедерево	1.037	654	63	65		163
21	Ђуприја	988	849	86	77		494
22	Ужице	711	594	83	308		278
23	Чачак	737	556	75	333		50
24	Шабац	1.975	1.493	76	19		3
С В Е Г А:		41.523	27.615	67	9.139		5.458
Изабрано посланика					13		6

Овога пута 67% бирача учествовало је на изборима, што је за 11% више у односу на изборе од 10. јула 1905. године. Од тих 27.615 гласова радикали су добили 9.139 или 33,09 % и 13 мандата, народњаци 6.267 или 22,69 % и 7 мандата, самостални радикали 5.458 или 19,76 % и 6 мандата, социјалдемократи 3.381 или 12,24 % и један мандат, док су напредњаци са 3.351 или 12,13 % добили 2 мандата, а сељачка слога 19 гласова, односно 0,09 %. Тако је ССДП са 12,24 % добијених гласова у градовима дошла на четврто место, а по броју мандата била је на петом месту. Једини мандат ССДП је добила

Политика 2. VI 1906; *Живот* 1906, стр. 514, АИРПС, СДП, 65-а, 296. У Крушевцу ССДП није учествовала јер према извештају Јевђе Киклића из Крушевца — који је ГПУ разматрала на својој седници 5. VI 1906 — „да је тамошњу листу суд одбио и да организација не постоји“ (АИРПС, СДП, 65-а, 294). И у Параћину ССДП није имала своју листу, а према извештају МПО у Параћину се уздржало од гласања 34 бирача од припадника радничког покрета (АИРПС, СДП, 65-а, 296, РН 17. VI 1906). Ова партијска организација искључила је из партије члана који је агитовао и гласао за буржоаског кандидата (АИРПС, СДП, 65-а, 307), а ГПУ ССДП 19. VI 1906 је потврдила искључење (АИРПС, СДП, 65-а, 299—300).

гални рад.						
Непарт. листа	Народњаци	Напредњаци	Народњаци и напред- њаци Удружени	Сељачка слога	Социјалисти	Независна и неодређена листа
	369	821		—	1.332	
	—	7		—	3 (34)	
	96	69		—	46	
	563	—		—	—	
	—	—		—	—	
	49	—		—	23	
	163	426		—	541	
	—	26		—	59	
	17	—		—	—	
	499	—		—	241	
	397	248		17	—	
	1.067	82		—	266	
	270	347		2	32	
	417	1		—	—	
	3	5		—	563	
	676	30		—	16	
	451	422		—	—	
	—	—		—	—	
	335	62		—	29	
	241	37		—	—	
	6	2		—	—	
	10R	—		—	—	
	540	766		—	165	
	6.267	3.351		19	3.381 (3.412)	
	7	2			1	

избором Драгише Лапчевића за посланика у Крагујевцу са 541 гласом.¹⁷⁵

Тако су социјалдемократи у Крагујевцу стартујући са 283 гласа 1903. године преко 365 гласова 1905, успели да достигну 1906. године 541 глас. На другим парламентарним изборима увећање је било за 82, а у трећим за 176 гласова. На првим изборима (1903) ССДП је била већа од напредњака, народњака и самосталаца, а на другим (1905) од народњака и самосталаца, док је на трећим (1906) била јача у Крагујевцу од свих сем од радикала. Овог пута је ССДП била јача од самосталаца четири пута, од народњака више од 3,5 пута, а од напредњака је била јача за 115 гласова. Раније се мандат добијао са 200 или 300 гласова, а у изборима 1906. требало је преко 500 гласова.

¹⁷⁵ АС, МУД, П, Ф 14, Р 19/901; РН 13. VI 1906, 4; 15. VI 1906, 2; *Радник* 17. VI 1906; *Српске новине* 14. VI 1906. — У време изборне кампање за изборе у Крагујевцу Драгиша Лапчевић у писму Димитрију Туцовићу 5. јуна 1906. каже: „А за Крагујевац се не може ништа знати. Једно је извесно: да фузионаши неће добити апсолутну већину, и онда за други мандат имамо да се боримо ми и напредњаци.“ Не верује се да ће социјалдемократи бити јачи од напредњака, мада он, Лапчевић, верује, јер „напредњаци купују и обавезују људе, а тим се средствима врло успешно прави гласач стоком“ (АИРПС, СДП, 26). И крагујевачки *Радник* разобличавао је напредњачко куповање гласова (*Радник* 27. V 1906).

На дан избора у Крагујевцу је увече одржана радничка манифестација уз учешће око 1.000 присутних.¹⁷⁶

Опењујући изборе у Крагујевцу месна партијска организација, у свом органу *Радник*, истиче да је ССДП у Крагујевцу победила и повратила изгубљени мандат, а уз то у изборној агитацији сачувала своју индивидуалност. И поред успеха треба истаћи и чињеницу да је у Крагујевцу тада још око 1.500 радничких гласова ишло за обећањима појединих буржоаских партија.¹⁷⁷

У Београду, и поред тога што се број гласова у односу на 1903. годину више него удвостручио, ССДП је остала без мандата, јер је овога пута осетно повећан број гласача који су изашли на изборе. Уз то су буржоаске партије врло агилно радиле против кандидата ССДП, чак су клеветале и разне неистине износиле; буржоазија је опијала бираче, куповала гласове, претила, обмањивала, обећавала; чак се тада говорило да су и мртви гласали у Београду.¹⁷⁸ Колико је и изборни закон био неправичан, показује и чињеница да у Београду самостални радикали са 1.699 гласова добијају три мандата, а социјалдемократи, само за 367 гласова мање од самосталаца, нису добили ни један мандат. Ето зато су се социјалдемократи борили за увођење пропорционалног изборног система, наиме, да број мандата зависи од укупно добијених гласова. Уз то су социјалдемократи истицали и захтев за општим правом гласа.¹⁷⁹

Што се тиче осталих градова, за социјалдемократе су били значајни изборни резултати у Пироту, јер показују тенденцију јачања њиховог утицаја; на поновним изборима у Пироту 18. јуна 1906. ССДП је добила 563 гласа, док је на првим имала 347 гласова. Исто тако су значајни и градови Ниш и Лесковац, који су указивали на могућност да у будућности ССДП у овим градовима освоји по један мандат. И Шабац је показивао тенденцију напредовања.¹⁸⁰

Ваља истаћи леп пример партијске дисциплине на овим изборима коју је показала партијска организација у Параћину, где 34

¹⁷⁶ *Радник* 17. VI 1906. — Предвиђања напредњака да ССДП у Крагујевцу неће добити ни 150 гласова не само да се нису обистинила, већ је ССДП добила 115 гласова више од тих напредњака (*Радник* 24. VI 1906).

¹⁷⁷ *Радник* 17. VI 1906.

¹⁷⁸ РН 13. VI 1906, 1; 15. VI 1906, 1; 17. VI 1906, 4. — Посланички кандидат самосталних радикала у Београду као послодавац претио је отпуштањем радника који је организован и успео и другог да организује (РН 13. VI 1906, 3). Избори у Београду демантовали су мишљење Драгише Лапчевића, који је сумњао у предрачун Луке Павићевића да ће ССДП у Београду добити 1. 268 гласова. Павићевић је 5. јуна 1906. писао Димитрију Туцовићу „што се Београда тиче — ту не могу да будем паметан“, па је чак био мишљења да у Београду неће прећи ни 1.000 гласова (АИРПС, СДП, 26).

¹⁷⁹ РН 15. VI 1906, 1. — Док је ССДП 1905. са 970 (973) гласа добила мандат у Београду 1906. са 1.332 гласа изгубила је мандат (РН 27. VI 1906, 2). Податак из *Стенографских белешака* да је у Београду ССДП добила 1.382 гласа свакако је грешка, пошто се податак из РН, 15. јуна 1906. слаже са напред изнетом табелом (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 1. VII 1906, 205).

¹⁸⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 1. VII 1906, 4; 13. VII 1906, 204 и 205; РН 15. VI 1906, 2; 17. VI 1906, 2; *Радник* 24. VI 1906; *Српске новине* 14. VI 1906. — Социјалдемократи су после избора истицали да су им покрадени гласови у Београду, Лесковцу и Пироту (РН 17. VI 1906, 2). У Лесковцу ССДП је добила 240 гласова, а на ужим изборима добила је 241 глас (С. Димитријевић, н.д., 40—44; РН 52, 1906; 75, 1906). Драгиша Лапчевић у писму Димитрију Туцовићу 5. јуна 1906. пише да се нада да ће у Пироту (11. VI 1906) ССДП добити један мандат, али уколико се буде ишло на поновне изборе буржоаске партије би ступиле у коалицију и онда би ССДП изгубила (АИРПС, СДП, 26).

гласача нису учествовала на изборима по одлуци Главне партијске управе, пошто листа није истакнута.¹⁸¹

У девет градова у Србији избори су поново вршени, и то 17. и 18. јуна 1906. године. У пет градова од тих девет и ССДП је истакла своје кандидате: у Шапцу, где је добила 165 гласова, у Неготину — 32, у Лесковцу — 241, у Пироту — 563 и у Алексинцу свега 4 (у званичком извештају стоји 3) јер је осталима (њих 30) спречено да изађу на изборе, пошто је био радни дан.¹⁸² У вези с овим поновним изборима ССДП је спровела агитацију. Управа је 13. јуна решила да за изборе 18. јуна пошаље у Пирот као агитатора Драгишу Лапчевића.¹⁸³ Крагујевачки *Радник*, пак, позвао је раднике и сиротињу у Пироту и Лесковцу да 18. јуна гласају за кандидате ССДП.¹⁸⁴

Изборни резултати за целу земљу на дан 11. јуна 1906. изгледали су овако:¹⁸⁵

Из претходне табеле излазе да је у њеној земљи 67% бирача учествовало на изборима и да је од тога за радикале гласало 42,84 %, за самосталне радикале 29,5 %, за народњаке 12,5 %, за напредњаке 7,89 %, за напредњаке и народњаке заједно 3,07 %, за сељачку слогу 2,56 %, за ССДП и за независне 0,58 %. У општем резултату ових парламентарних избора видимо да ССДП није имала ни један цео проценат од свих гласова у Србији, али је зато ССДП у градовима имала једну осмину гласова, тачније 12,24 %. И овај податак очигледно указује да је ССДП, с обзиром да у окупираним градовима учествовала на изборима, успех постигла тамо где је активно деловала, наиме, у градовима. Уосталом, то је и био њен став да се прво учврсти организација у градовима, па тек касније, када прибере више снаге, крене са радом и на селу.

Један мандат у парламенту, од 160 укупно изабраних посланика, за ССДП је био сасвим скроман успех. И не само по томе већ и уопште, ССДП је представљала партију у развоју, јер још није постала стварни чинилац у политичком животу Србије. Али је зато организованим и упорним сталним радом почела постигати успехе. На овим изборима ССДП била је за једну четвртину јача него на претходним (1905), а готово двапут јача него на изборима 1903. године.¹⁸⁶

Владајућа Радикална партија кроз своју штампу славила је победу, истичући „народ је проговорио”, а затим „да се опет пробудила

¹⁸¹ АИРПС, СДП, 65-а, 296; РН 17. VI 1906, 3.

¹⁸² *Српске новине* 20. VI 1906; 21. VI 1906; РН 22. VI 1906, 2. — Радикали су тешка срца примили вест да су социјалдемократи у Пироту добили 563 гласа и поред тога што су они, радикали, ангажовали полицијског писара да присиљава бираче да гласају за владиног кандидата и уз то довели и агенте из Београда за јачу борбу против кандидата ССДП (РН 24. VI 1906, 2). Алексинац је 11. јуна 1906. за ССДП дао 34 гласа (*Српске новине* 14. VI 1906).

¹⁸³ АИРПС, ССДП, 65-а, 298; *Политика* 16. VI 1906.

¹⁸⁴ *Радник* 17. VI 1906.

¹⁸⁵ Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*; АС, МУД, П, Ф 37, р 127/1906.

¹⁸⁶ РН 17. VI 1906, 1. — Док је *Одјек* (орган самосталних радикала) са око 100.000 бирача, растуран у 2.000 примерака, а *Самоуправа*, (орган владајуће радикалне странке) са око 150.000 бирача растуран у 2.000 примерака, докле *Радничке новине* (орган ССДП) са 3.381 бирачем растуран у 4.000 примерака (РН 17. VI 1906, 1). И то показује политичку делатност партије и њихов успех у томе. Несумњиво да сразмерно снази ССДП показује најбоље резултате. У односу на поматке о броју мандата *Политика* је донела да су радикали добили 90, а самостални радикали 48, док за остале партије подаци се слажу са званичним извештајем (*Политика* 19. VI 1906).

СУМАРНИ ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ОКРУЗИМА

	Пореских глава	испо ценза	Број бирача	Број гласача	Није гласало	% Гласача
Свега по окрузима	625.326	119.457	505.869	342.263	163.606	68
Свега у варошима	—	—	41.523	27.615	13.908	67
У целој земљи	—	—	547.392	369.878	177.514	67
	Изабрано посланика			по окрузима		
				по варошима		
				Свега		

стара народна свест". На то су социјалдемократи, упркос чињеници о великом успеху Радикалне партије, тада писали: „... онда ми стичимо уверење да си ти, народна свести, ништа друго до полицијска апсана, лоповска мотка и комитски нож”.¹⁸⁷

На овим изборима, изузимајући сељачку слогу која је сасвим лоше прошла јер није добила ни један мандат, све странке су овога пута на изборима порасле, али, ваља и то рећи, да ни самостални радикали нису постигли успех у односу на претходне изборе.¹⁸⁸

С обзиром на све околности, у првом реду водећи рачуна о односу снага пролетаријата и буржоазije, ССДП је постигла доста добар резултат. То је остварено зато што је спровођен „чист револуционарни рад наше партије и наших посланика и чиста социјалистичка агитација”.¹⁸⁹ На вест неких буржоаских листова да су за кандидате ССДП гласали и неки припадници буржоаских партија, *Радничке новине* су у чланку *Без ичије помоћи* констатовали да су само социјалдемократи гласали за кандидате ССДП.¹⁹⁰

¹⁸⁷ РН 24. VI 1906, 1—2; 29. VI 1906, 3. У Врањском округу, где је носилац листе био министар полиције агитовало се са тим да ће Устав бити укинут ако радикали не победе. У Врању и Лесковцу изборе су спроводили комите и финансијски стражари. Уочи поновних избора у Лесковцу су доведени из Београда комите и финансијски стражари и то наоружани до зуба (РН 24. VI 1906, 1—2).

¹⁸⁸ *Политика* 13. VI 1906; *Самоуправа* 13. VI 1906. — Орган самосталца *Одјек* (12. VI 1906) закључио је да српски народ још увек стрепи од претњи и попушта пред изборним насиљем. О деловању полиције види: *Одјек* 16. VII 1906.

¹⁸⁹ РН 1. VII 1906, 1—2. — У Лесковцу и Пироту жене су заклињале своје мужеве да гласају за социјалисте. Није била ретка појава да су масе сељака са црвеним заставама долазиле на социјалдемократске зборове, а ССДП и даље говорила „Но ипак наша партија нема разлога још да хита на село”, јер сеоска сиротиња још није имала бирачко право, те је ССДП, сасвим оправдано, стално истицала захтев за увођење општег права гласа (РН 1. VII 1906, 1—2).

¹⁹⁰ РН 20. VII 1906, 3.

И ГРАДОВИМА 11. ЈУНА 1906. ГОДИНЕ

Радикали		Самостални радикали		Народњаци	Напредњаци	Напредњаци и народњаци уједињени	Сељачка слога	Социјалисти	Независне листе
Парт. листа	Непарт. листа	Парт. листа	Непарт. листа						
148.718	581	102.800	1.068	39.971	26.161	11.338	9.475	—	2.151
9.139	—	5.458	—	6.267	3.351	—	19	3.381	—
157.857	581	108.258	1.068	46.238	29.512	11.338	9.494	3.381	2.151
78	—	41	—	9	3	—	—	—	—
13	—	6	—	7	2	—	—	—	—
91	—	47	—	16	5	—	—	1	—

Због незаконитог спровођења, избори у Крушевцу су поништени и поново заказани за 13. август 1906.¹⁹¹ Готово у половини градова Србије било је жалби на проведене изборе.¹⁹²

Поводом разматрања извештаја Верификационог одбора о парламентарним изборима 1906. године у Народној скупштини 4. јула 1906, Драгиша Лапчевић се изјаснио против уведенe праксе парламентарне већине да дугим радом онемогући делатност опозицији.¹⁹³ У тој расправи радикални посланик Алекса Жујовић говорио је о погибији опанчарског радника из Лесковца, који је био социјалиста, а убијен је непосредно после самосталног збора зато што је гласао за радикале. Овај пример указује на чињеницу чиме су се све служиле буржоаске партије да би себи обезбедиле власт.¹⁹⁴

¹⁹¹ Самоуправа 4. VIII 1906; 5. VIII 1906.

¹⁹² Није било жалби на посланичке изборе у градовима: Алексинцу, Ваљево, Горњем Милаовцу, Зајечару, Књажевцу, Крагујевцу, Лозници, Неготину, Ужицу, Смедереву, Буприји, Чачку и Шапцу (*Стенографске белешке Народне скупштине, ванредни сазив 1906*, 1. VII 1906, 3).

¹⁹³ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 4. VII 1906, 43, 44. — Лапчевић је тада рекао и ово „Ако је већини стало до тога да дугим радом сузбија говоре — дебату, коју развија опозиција, то би био врло незгодан пут.“ Међутим министар унутрашњих дела Стојан Протић у своме одговору на ово Лапчевићево мишљење не истиче потребу да опозиција води рачуна о утрошку времена, јер баш због делатности опозиције на дневни ред 4. VII 1906, године прешло се тек у 12 часова (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 4. VII 1906, 43—45).

¹⁹⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 8. VII 1906, 106. — Алекса Жујовић је том приликом изјавио „тај човек је гласао за радикале увек пошто тамо није било листе социјалистичке — другови његови обично гласају за листу — кандидата радикалне странке редовно, јер по њиховом социјалистичком гледишту они држе да треба да гласају пре за радикале но за либерале или напредњаке, што је сасвим оправдано“ (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 8. VII 1906, 104, 106). Али то није био и став ССАП, јер је она била против тога да социјалдемократи гласају ма за коју буржоаску партију.

Кад је Драгиша Лапчевић у Народној скупштини уложио жалбу на изборе у Пироту, Лесковцу и Београду и, затраживши подршку од 20 посланика, захтевао посебну дебату о изборима у ова три места, није успео да је добије. За Пирот нису хтели да га подрже радикали, за Лесковац нису хтели либерали, а за Београд нису хтели самостални радикали. Онда је Лапчевић иступио посебно за свако од ова три места; добио је подршку да се посебно води дебата о изборима у Пироту, док је за Београд и Лесковац опет није добио.¹⁹⁵ У дебати по жалби на незаконито спроведене изборе у Пироту, Драгиша Лапчевић је изјавио да на изборима 11. јуна 1906. ниједан кандидат није добио апсолутну већину, па су се накнадни избори одржали 18. јуна 1906. Овога пута је победио владин кандидат, али су избори незаконито спроведени. Полиција је вршила притисак на бираче, нарочито од момента када је месни одбор странке самосталних радикала наредио да самосталци гласају за листу социјалдемократа. Полиција је на дан избора целог дана била присутна на биралишту, иако је бирачки одбор није позвао, јер за то није било потребе. Полиција је 180 гласача рано ујутро дотерала на биралиште из Нове мале. Председник општине поцепао је платно за изолацију у кутији владиног кандидата па се чуло ко у њу баца куглицу, односно ко не баца.¹⁹⁶

На парламентарним изборима у Србији 11. јуна 1906. учествовало је 67 % бирача, што је 11 % више у односу на изборе 10. јула 1905. године. Овога пута радикали су добили 42,84 % и 91 мандат, самостални радикали 29,56 % и 47 мандата, народњаци 12,5 % и 16 мандата, напредњаци 7,98 % и 5 мандата, напредњаци и народњаци заједно 3,07 % и ниједан мандат; сељачка слога 2,56 % и ниједан мандат; ССДП 0,91 % и 1 мандат и независна 0,58 % и један мандат. У општем пласману ССДП није имала ни један цео проценат добијених гласова, док је у градовима имала 12,24 %, што представља једну осмину свих гласачких на овим изборима у градовима.

Кад је реч о парламентарним изборима 11. јуна 1906. јасно се види да народ није могао проговорити упркос релативној демократији која је постојала у Србији. И те године је у Србији лишено бирачког права око две трећине (тачно 900.238) становника, односно нешто више од 62 %.¹⁹⁷

¹⁹⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 1. VII 1906, 3—8; 13. VII 1906, 204—206. На Лапчевићево пребацавање што му није пружена подршка у захтеву за издавање Лесковца и Београда да се о изборима у овим градовима посебно води дебата у Народној скупштини Стојан Протић је изјавио да се исто тако може све рећи о изборима у појединим местима и „кад се говори о неколико мандата“ (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 13. VII 1906, 207).

¹⁹⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 13. VII 1906, 208, 209. — Војин Бирковић посланик из Пирота порицао је Лапчевићево наводе да је било скинуто платно у гласачкој кутији. Даље, Бирковић је изнео и ово: „Нека г. Лапчевић наведе ма и један пример, да је ко из владине већине и који је присталица данашњег режима терао грађане да гласају за владиног кандидата, као што је то чинио г. Мирковић (самосталац — Н. Т.) за социјалистичког кандидата.“ Лапчевић је категорички одбио да је овај пиштољем присиљавао гласаче, јер и нема оружје (*Стенографске белешке Народне скупштине*, 13. VII 1906, 209, 211).

¹⁹⁷ РН 3. VIII 1906, 3.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1908. ГОДИНЕ

Како су парламентарни избори били на помолу, и пре, а погову када су се опозиционе партије 24. марта 1908. у Народној скупштини изјасниле за опструкцију, а представник ССДП Драгиша Лапчевић за изборе, на седници Главне партијске управе, на предлог Крсте Јовановића, 17. марта 1908. решено је да се сазове партијско веће ради претресања предстојећих избора за посланике.¹⁹⁸

Већ 4. априла 1908. *Радник* је поводом распуштања Народне скупштине и расписивања избора за 18. мај 1908. писао да ће предстојати оштра политичка борба с обзиром на то да ће радикали настојати да остану на власти не бирајући средства.¹⁹⁹

Оцењујући парламентаризам у Србији, социјалдемократи су сматрали да ће он и у буржоаском поретку постојати тек кад народна скупштина буде стајала чврсто на темељима народне воље и кад буде, колико-толико, израз народа. Као лек, у датој ситуацији, социјалдемократи су истицали да треба обезбедити право гласа. Баш на том питању су све буржоаске партије показале своје право лице, јер су биле притешњене и присиљене петицијом за опште право гласа коју су поднели социјалдемократи у Народној скупштини.²⁰⁰

Разматрајући питање избора и кандидата, управа ССДП је 16. априла 1908, на предлог секретара Димитрија Туцовића, одлучила да се узму у комбинацију личности за посланичке кандидате и места у којима ће се кандидати истицати.²⁰¹ А у вези са расписивањем парламентарних избора за 18. мај 1908. донета је тада и одлука у духу резолуције III конгреса, да на изборима ССДП учествује само у градовима. Уз то је дата препорука социјалдемократима „да се спреме и узму учешћа у изборима у свим местима где постоји партијска организација и листу је могуће истаћи”. Препоручено је месним партијским организацијама да се о личностима које долазе у обзир да буду истакнуте као кандидати на листи ССДП, претходно договоре са Главном партијском управом пре но што предлог изнесу на збор чланства. И овога пута је ССДП на изборе ишла „потпуно самостално” и рачунала је „једино на сопствену снагу”. Као и на ранијим изборима, она улази у изборе не само ради уласка у Скупштину већ и ради агитовања за своја начела и тумачења свога програма”.²⁰²

У нарочито тешком положају била је партијска организација Крагујевца у овој изборној кампањи, јер се налазила између два табора буржоаских партија, с једне радикали, а с друге удружени напредњаци и народњаци. Требало је, при том, сачувати мандат и повећати број гласова.²⁰³ Што се тиче либерала и напредњака до уза-

¹⁹⁸ АИРПС, СДП, 65-а, 604, 606.

¹⁹⁹ *Радник* 4. IV 1908. — И већ је заказан збор у Крагујевцу за 6. април 1908. и одржан, говорено је о прослави првог маја и о наредним посланичким изборима (*Радник* 4. IV 1908).

²⁰⁰ АИРПС, СДП, 24. — Петицију за опште право гласа потписало је 18.000 грађана Србије (АИРПС, СДП, 24).

²⁰¹ АИРПС, СДП, 65-а, 622. — То је објављено у *Радничким новинама* 19. априла 1908, позивајући се на резолуцију са III конгреса ССДП.

²⁰² РН 19. IV 1908. — У одлуци ГПУ стоји и следеће „Никакви споразуми и компромиси са буржоаским странкама не смеју се правити ни првих ни поновних избора. У местима где нашег кандидата не буде било, наши ће се другови уздржати од гласања” (РН 19. IV 1908). Види напомену 218.

²⁰³ *Радник* 11. IV 1908. — За 23. IV 1908. у Крагујевцу је заказан збор на коме треба да говори Драгиша Лапчевић о свом раду у Народној скупштини (*Радник* 18. IV 1908).

јамне фузије на овим изборима дошло је не само у Крагујевцу већ и у још више места. На крају крајева, они су постигли заједнички споразум у изборној борби на овим парламентарним изборима.²⁰⁴

У вези са расписаним парламентарним изборима управа ССДП издала је проглас у коме се заступа потреба увођења општег права гласа, једнаког и непосредног, да би се тако омогућило читавом народу да преко Народне скупштине „брани сам себе од рђавих влада и рђавих закона“. ССДП је у изборну кампању ступила као „једини истински заступник народних слобода“. У прогласу се ређају захтеви, као што је: „да се стајаћа војска замени народном обраном“, затим, да се има у виду чињеница да од успеха ССДП на овим изборима „зависи судбина Закона о радњама и Закона о осигурању радника“. И овај проглас јасно указује да социјалдемократи, да партија пролетаријата не води политичку борбу да би дошла на власт у буржоаском друштву, „већ да га из корена преобрази“.²⁰⁵

Социјалдемократи су истицали да ће ови избори показати ко ће владати — дотадашња радикална влада или опозиција која опструкцијом није могла да обори владу. Социјалдемократи су указивали на чињеницу да од те евентуалне промене радничка класа не може очекивати да ће влада изаћи у сусрет њеним захтевима. Спор између два крила буржоаских партија није спор ради нечега корисног и напредног, већ је то најобичнија борба за власт.²⁰⁶ Ипак, било је значајно ко ће бити изабран у Народну скупштину, јер ће се тако, поред осталог, расправљати и о законској заштити и осигурању радника.²⁰⁷

Како је ССДП била заинтересована да што већи број радника учествује на изборима, Главна партијска управа је на седници 21. априла 1908, на предлог секретара Димитрија Туцовића, усвојила да се одобри 50 динара изборном одбору за позајмницу оним радницима који због незапослености или због штрајка немају средства да исплате пореско задужење да би могли гласати.²⁰⁸

У вези са предизборном агитацијом Управа ССДП је 12. априла решила да пошаље своје агитаторе на терен као помоћ организацијама.²⁰⁹

У Крагујевцу се агитација спроводила међу радницима, нарочито са фабричким, и то посебно међу надничарима, свуда и на сваком месту: у кафани, на уличи, у кућама, разумљиво, не изостављајући ни ситне сопственике и ситне занатлије.²¹⁰

Двадесет првог априла Управа ССДП одредила је да активисти, који иду у агитацију, поред превозних трошкова, добију дневницу у износу од пет динара.²¹¹

²⁰⁴ Самоуправа 10. IV 1908.

²⁰⁵ РН 19. IV 1908.

²⁰⁶ Радник 26. IV 1908.

²⁰⁷ Исто, 3. V 1908.

²⁰⁸ Ту суму би вратили радници када се запосле (АИРПС, СДП, 65-а, 625).

²⁰⁹ Распоред агитатора изгледао је овако: „1. Друг Драгиша Лапчевић, који је већ кренуо на пут, биће у петак 18-ог и недељу 20-ог у Нишу, у среду 23-ег у Крагујевцу. 2. Друг Д. Туцовић биће у суботу 26-ог у Нишу, у недељу 27-ог у Лесковцу, у среду 30-ог у Врању, у суботу 3-ег и недељу 4-ог у Пироту. 3. Друг Лука Павићевић биће у четвртак 1-ог у Смедереву, у петак 2-ог у Пожаревцу, у суботу 3-ег и недељу 4-ог у Књажевцу, у четвртак 8-ог у Нишу, у петак 9-ог у Пироту и у недељу 11-ог у Нишу. 4. Друг Благоје Брачинац биће у недељу 4-тог у Ваљеву. 5. Друг Недељко Кошанин биће у среду 14-ог у Шапцу и четвртак 15-ог у Лозници.“ (РН 19. IV 1908).

²¹⁰ Радник 3. V 1908.

²¹¹ АИРПС, СДП, 65-а, 624—625.

Одлуке VI конгреса ССДП обухватиле су, поред осталог и парламентарну активност: одбачен је предлог о учешћу на окружним изборима, а за рад на селу остала је на снази резолуције III конгреса ССДП у Крагујевцу.²¹² У вези са истицањем кандидационих листа, Управа партије је 28. априла размотрила питање који јој је упутила контролна комисија — „сматра ли да у одобравању кандидације треба поступити по резолуцији крагујевачког конгреса у којој се говори о надлежности Главне партијске управе и Контролне комисије”. На крају је решено „Главна партијска управа сматра да може за себе, независно од Контролне комисије, решавати о кандидацијама”.²¹³

За покривање финансијских трошкова у предизборној кампањи формиран је фонд за изборну борбу, који прикупља финансијска средства продавањем агитационих маркица.²¹⁴

На седници ГРС, 21. априла, решено је, поред осталог, да управа ГРС апелује на све своје организације „да ових избора развију највећу агитацију у корист Социјалдемократске странке; да из својих каса помогну Социјалдемократску странку”, јер је радничка класа заинтересована да буде заступљена у Народној скупштини, где ће се решавати о питању права коалиције, права на штрајк, о пројекту Закона о радњама и пројекту Закона о осигурању радника.²¹⁵

Предизборна активност ССДП овога пута је била врло жива у целој Србији. Осећао се утицај петогодишњег деловања ове партије, нарочито у неким градовима.²¹⁶

И синдикалне организације развиле су предизборну агитацију, одржавајући конференције и користећи се и осталим видовима агитације. Указивано је радницима: „Чувајте се обмане и лажи, не плашите се.”²¹⁷

Секретар Димитрије Туцовић на седници управе ССДП, 16. априла 1908, покренуо је питање изборне агитације па је закључено да се предузме низ мера у вези са предизборном агитацијом.²¹⁸

²¹² РН 22. IV 1908.

²¹³ АИРПС, СДП, 65-а, 635.

²¹⁴ РН 26. IV 1908.

²¹⁵ Исто.

²¹⁶ У Београду, Крагујевцу и Нишу врло се успешно агитовало (РН 29. IV 1908). — Види и позив да се испуни пролетерска дужност: РН 15. V 1908.

²¹⁷ Радник 10. V 1908 и 17. V 1908.

²¹⁸ АИРПС, СДП, 65-а, 621—622. — На овој седници је закључено:

„1. да се изда изборни проглас у ванредном броју Радн. Новина; другови Кошанин и Туцовић да напишу и пуне проглас у име Гл. Парт. Управе.

2. да се у недељу пре подне плакатима сазове велики збор на коме ће се говорити о изборима; референт да буде друг Туцовић.

3. да се пуне у циркулацију агитационе марке, које ће се продавати по назначеној вредности од 0,10 дин.

4. да се сазову управе свих синдиката и парт. организација у недељу у 2 часа по подне, на конференцију на којој ће се говорити о изборној борби.

5. да се ангажује друг Туцовић, да ангажује неколико другова, који ће преписати гласачке спискове, зашто ће им се платити.

6. да се одреди друг Лука Павићевић, да са друговима Миланом Радовановићем и Радивојем Радуловићем, које је одредило Парт. веће, ради на увођењу наших другова у гласачки списак.

7. да се објави преко Р. Нов. распоред за изасланике за агитацију, који је вечерас на седници утврђен (АИРПС, СДП, 65-а, 621—622).“

Главна партијска управа је 23. априла усвојила захтев партијске организације Лознице да јој пошаљу агитационе маркице за продају, а 29. априла прихваћен је захтев организације Неготина да се у *Радничким новинама* објави њихов распоред предизборних зборова. На седници 29. априла Партијска управа је решила да се у Београду сазове предизборни збор за 11. април а 8. маја је усвојила предлог Димитрија Туцовића да се изборни плакати штампају о трошку партије.²¹⁹ На тражење партијске организације Палилале (Београд) да се измени распоред референта за предизборне конференције, управа је решила да није згодно да се распоред мења, али уколико сматрају да је неко од референата слаб, треба тражити од партијске управе другога.²²⁰ Све ово показује да је Главна партијска управа врло активно деловала у време спровођења изборне агитације и избора.

Самостални радикали, који су повели опструкцију у парламенту и ушли у изборе са паролом борбе против безакоња, и сами врше безакоња тамо где имају нешто власти, наиме, у београдској општини, где врше злоупотребе у вези са бирачким списковима.²²¹ У врањској општини радикали су избрисали из бирачког списка потписнике кандидатске листе ССДП.²²² Лука Павићевић на седници Главне партијске управе, 8. маја, говорио је о незаконитостима у састављању бирачких спискова. Тражио је од Београдске општине да уведе 556 бирача у спискове. Он је предложио да се ово питање покрене и у Народној скупштини, док је Димитрије Туцовић, говорећи о том питању, тражио да се у Народној скупштини поднесе захтев за поништење избора.²²³

Непосредно уочи избора, 17. маја 1908, ССДП обратила се изборним прогласом радницима бирачима, истичући захтев за увођење општег права гласа, за заштиту и осигурању радника од свих видова експлоатације, и остајући против милитаризма, посредног пореза и зеленашких зајмова.²²⁴ У летку пред изборе каже се, поред осталог: „... скупштина је данас једна дворска играчка, довољан је један покрет па да се скупштинска већина сруши као кула од карата. Наш парламентаризам са цензусом представља кућу коју деца зидају на песку.”²²⁵

У предизборном летку месне партијске организације Пирота разобличавана је буржоаска власт и позвани су бирачи да гласају за Тришу Кацлеровића, кандидата ССДП; обећано је увођење прогресивног опорезивања на приход већи од 1.000 динара, укидање стајаће војске (која има два тора — заверенички и контразаверенички); указано је бирачима да Србијом управљају неодговорни чиниоци, наиме, они обарају једну, а доводе на власт другу партију.²²⁶ Разголићавањем свих тих недостатака буржоаског поретка, социјалдемократи су настојали да што већи број сиромашног света вежу за себе, за свој програм, за борбу коју је водила Социјалдемократска партија.

ССДП је истакла своје кандидате у тринаест места:

²¹⁹ АИРПС, СДП, 65-а, 629, 638, 639, 651. — На овој седници 8. маја Д. Туцовић је реферисао са седнице партијског већа Београда од 7. маја 1908. да је ово приступило агитацији (АИРПС, СДП, 65-а, 648, 649).

²²⁰ АИРПС, СДП, 65-а, 654.

²²¹ РН 13. V 1908.

²²² Исто, 15. V 1908.

²²³ АИРПС, СДП, 65-а, 650—651.

²²⁴ РН 17. V 1908.

²²⁵ АИРПС, СДП, 24.

²²⁶ АИРПС, СДП, 25.

у Смедереву — Никола Величковић, столар из Београда;
у Књажевцу — Сретен Марковић, пушкар из Књажевца;
у Шапцу — др Недељко Кошанин, доцент универзитета из Београда;
у Београду — др Недељко Кошанин, доцент универзитета, Лука Павичевић председник ГРС, Никола Величковић, столар, и Вукашин Јовановић, машиновођа;
у Лесковцу — Таса Миљковић, адвокат из Лесковца;
у Свилајнцу — Бора Младеновић, учитељ из Јагодине;
у Нишу — Живота Бурковић, адвокат из Београда, и Лука Павићевић, председник ГРС;
у Пироту — Трише Кацлеровић, из Крагујевца,
у Врању — Петар Миљковић, бравар;
у Алексинцу — Ратко Жуњић, учитељ;
у Крагујевцу — Триша Кацлеровић, адвокатски приправник, и Драгослав Максимовић, фабрички радник;
у Неготину — Михаило Летић, воскар;
у Крушевцу — Влада Сандић, пекар.²²³

Из ове листе се види да Драгиша Лапчевић није прихватио да се кандидује, према предлогу ГПУ ССДП од 21. априла 1908, ни у Београду ни у Крагујевцу.²²⁴ Исто тако се види да месна партијска организација у Јагодини није изашла на ове изборе, иако је партијска управа 23. априла усвојила предлог ове организације да њен кандидат буде Михајло Аранђеловић.²²⁵ У Лесковцу је остао кандидат кога је предложила месна организација, иако га управа ССДП 23. априла није прихватила, већ је остала код свог ранијег предлога да кандидат буде др Недељко Кошанин.²²⁶

Случај кандидата у Шапцу исто тако показује да Драгиша Лапчевић није хтео да се прими кандидације. Шабачка партијска организација предложила је да њен кандидат буде Драгиша Лапчевић, а уколико он то не прихвати, да кандидат буде др Недељко Кошанин. На седници 23 априла Главна партијска управа решила је да се одложи ово питање до одговора Драгише Лапчевића; као што видимо, остао је кандидат Недељко Кошанин.²²⁷ Он је покушао да се не прихвати кандидовања за посланика, али после говора Димитрија Туцовића изјавио је „да неће правити питање, али моли да се од њега, ако буде изабран, не очекује много”.²²⁸

Главна партијска управа ССДП је 25. априла усвојила предлог партијске организације Ваљева да не може истаћи кандидата и да

²²³ РН 17. V 1908; *Радник* 3. V 1908. — За Крушевац кандидат је био Влада Савић (АИРПС, СДП, 65-а, 652).

²²⁴ АИРПС, СДП, 65-а, 625. — Када је ГПУ примила к знању да Д. Лапчевић одбија да се кандидује решено је да у Крушевцу кандидати буду Триша Кацлеровић и Драгослав Максимовић (АИРПС, СДП, 65-а, 623, 634—635).

²²⁵ АИРПС, СДП, 65-а, 627.

²²⁶ Исто, 628.

²²⁷ Исто. — ГПУ ССДП на својој седници 24. априла 1908, примила је к знању писмо Драгише Лапчевића у коме он „категорички одбија да примим какову кандидацију” (АИРПС, СДП, 65-а, 630).

²²⁸ АИРПС, СДП, 65-а, 630—631. — Недељко Кошанин у својој првој изјави, пре говора Д. Туцовића, рекао је „да нема подобности да брани у парламенту ствар радн. класе у колико је то потребно у садашњим приликама; затим је својом службом спречен да може ствари проучити, њима се посветити, и достојно их бранити, с тога моли да се не узима у комбинацију у местима, и у реду на листи, где би могао бити изабран, али се, у интересу партије, прима кандидације у местима, где је сигуран да неће бити изабран, — ако је то потребно (АИРПС, СДП, 65-а, 630—631).

неће учествовати на изборима.²²⁹ На истој седници одбачен је захтев повереништва из Мионице да се за срез кандидује Милосава Жујовића, са мотивацијом „да се према одлуци конгреса не може учествовати у изборима”.²³⁰ На овој седници је овлашћен Димитрије Туцовић да реши питање кандидата у Лесковцу пошто одлази тамо. У предизборној агитацији на збору у Лесковцу 27. априла пред више од 1.500 учесника говорио је Димитрије Туцовић „о политичкој ситуацији у Србији и социјалној демократији.”²³¹

Двадесет деветог априла 1908. управа ССДП примила је к знању извештај месне организације Лознице да неће учествовати на парламентарним изборима.²³² Како је било решено да се у Пироту кандидује Никола Величковић и када је стигао извештај да је кандидован Триша Кацлеровић, Главна партијска управа послала је депешу Туцовићу да реши то питање у Пироту. Као кандидат је остао Триша Кацлеровић.²³³ Петог маја управа ССДП је размотрила извештај из Пирота да је кандидација Трише Кацлеровића потврђена од суда, па је осудила став месне организације што није прихватила као кандидата Николу Величковића. На крају је ГПУ била принуђена да прихвати став пиротске организације, јер је то већ било објављено у *Рађничким новинама*.²³⁴ Управа ССДП прихватила је и кандидацију у Врању са истом мотивацијом као и у Пироту, јер је већ све било свршено и објављено.²³⁵ Из Горњег Милановца је примила извештај партијске организације да не може истицати кандидате и да ће се уздржати од гласања.²³⁶ За кандидовање у осталим местима на листи ССДП, управа је прихватила предлоге које су дале месне организације.²³⁷

Српска социјалдемократска партија са својом управом водила је и кроз изборну кампању борбу за свој програм, за своју политику, водила је клоњу борбу и у тој борби постојала да се држи својих начела, нарочито да не прави споразуме са буржоазијом, са њеним партијама. На својој седници 8. маја усвојила је предлог Димитрија Туцовића да се из партије искључи адвокат Богдан Јовановић из Алексинца, јер је прихватио кандидатуру на листи радикала. Исто

²²⁹ АИРПС, СДП, 65-а, 632. — А 28. IV 1908. ГПУ ССДП поново је разматрала извештај МПО из Ваљева „да због месних прилика не могу истицати кандидацију”, а захтев да за збор дође Брачинац ГПУ је одбила (АИРПС, СДП, 65-а, 636).

²³⁰ АИРПС, СДП, 65-а, 632.

²³¹ Исто, 632—633; С. Димитријевић, н. д., 59; РН 52, 1908. — И ГПУ ССДП на седници 28. априла 1908 усвојила је кандидацију Тасе Миљковића, како је поднео извештај секретар Д. Туцовић (АИРПС, СДП, 65-а, 637). Тиме је одбачена одлука ГПУ ССДП од 16. априла 1908. да у Лесковцу на листи ССДП буде кандидат Недељко Кошанин (АИРПС, СДП, 65-а, 622).

²³² АИРПС, СДП, 65-а, 638.

²³³ Исто, 634, 639; РН 17. V 1908. — На провобитни захтев МПО из Пирота да јој се одреде кандидати, ГПУ, 23. априла 1908, решила је да се сачека одговор Д. Лапчевића (АИРПС, СДП, 65-а, 627).

²³⁴ АИРПС, СДП, 65-а, 644; *Политика* 2. V 1908.

²³⁵ АИРПС, СДП, 65-а, 645. — Када је МПО из Врања известила ГПУ да је Таса Миљковић одбио да прими кандидацију и да су кандидовали на његово место Петра Миљковића ГПУ је решила, 28. априла 1908, „да се са одлуком причека до извешћа друга Туцовића” (АИРПС, СДП, 65-а, 622, 636).

²³⁶ АИРПС, СДП, 65-а, 648, 649.

²³⁷ Исто, 623, 630—632, 637, 644. — ГПУ ССДП је разматрала приредбе Животе Бурковића на састав листе у Нишу коју је предложила МПО, па је одлучила да носилац листе буде Ж. Бурковић, а други на листи А. Павићевић (АИРПС, СДП, 65-а, 635—636).

тако, 14. јула Главна партијска управа осудила је поступак члана партијске организације Чукарице, који је гласао за кандидате буржоаске партије. Да би могла друге да критикује, ССДП је настојала да буде чиста и принципијелна у својој политици. Када је секретар Димитрије Туцовић на седници 19. маја 1908. изнео да је на овом парламентарним изборима било случајева да су чланови партије организовали гласање на туђе име за рачун кандидата ССДП и указао да је то противно одлукама партије — тиме је осуђен такав антипартијски рад, јер се њиме наноси више штете угледу партије него што би имала користи од тих неколико добијених гласова, поготову на такав начин.²³⁸

Главна партијска управа ССДП одбијала је сваки покушај буржоаских партија да се договарају о изборима. На понуду управника града Београда да сарађује са Луком Павићевићем, ГПУ је решила да се ограда од сваке сарадње са буржоаским партијама и да се партијској организацији у Крагујевцу јави „да се ни у какве преговоре не упуштају и (да) понуде сузбијању”, с обзиром на то да је било речи да 200 фузионашких гласача у Крагујевцу гласа за кандидата ССДП.²³⁹

Став ССДП према буржоаским партијама лепо илуструје једна Туцовићева мисао из његових забележака: „Човек, социјалдемократ, који рачуна да може једну буржоаску странку обманути, преварити, дипломатски, попустљивошћу, прикривањем својих правих тежњи, будала је и заслужује сажаљење, али би био исто тако будала и онај који би се одрекао искористити за партију и пролетаријат сваку слабу страну противнику.”²⁴⁰

Уочи избора *Политика* је писала: „Агитовало се и до сада енергично и вешто, али се на агитацију још није код нас утрошило толико труда, колико умешности и толико пара.”²⁴¹ И ово показује каква је била предизборна активност у Србији, наиме, да је поред свих форми деловања било и куповања гласова и, што је најважније, да је то и буржоаска штампа признала.

На парламентарним изборима у Србији, 18. маја 1908, ССДП је добила 3.056 гласова и један мандат у Крагујевцу, са избором Трише Кацлеровића за народног посланика. Упоређујући резултате од 11. јуна 1906. са резултатима избора 18. маја 1908. видимо следећу слику.

На изборима 1908. ССДП је добила 77 гласова мање него на парламентарним изборима 1906. године. Истина, ССДП није овога пута учествовала да изборима у Ваљеву, Јагодини и Пожаревцу, где је 1906. имала укупно 85 гласова; зато је 1908. учествовало у Свијалцу, Врању и Крушевцу и добила 65 гласова. Тако је ССДП добила 20 гласова мање у ова три места, док је у осталим местима била различите среће. У Крагујевцу је имала осетан пораст (за 291 глас) а уз то и мандат; у Пироту 172 гласа мање, у Београду 130 гласова мање, у Лесковцу 50 гласова мање.²⁴² Овога пута фабрички радници у Крагујевцу помагали су победу ССДП више него

²³⁸ АИРПС, СДП, 65-а, 651, 703 и 659.

²³⁹ Исто, 655.

²⁴⁰ АИРПС, СДП, 332.

²⁴¹ *Политика* 17. V 1908.

²⁴² РН 22. V 1908. — Према Сергију Димитријевићу, (н. л., стр. 60 и РН 61, 1908) у Лесковцу је добијено 190 гласова. Према писању *Радника*, ССДП је добила у Крагујевцу 862 гласа, што се не би могло узети за тачно, већ оно како су донеле *Радничке новине*, јер је укупан износ од 3.056 гласова тако приближнији званичном извештају од 3.043 (*Радник* 24. V 1908; РН 22. V 1908; Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*).

ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ НА ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА

МЕСТО	11. VI 1906.	18. V 1908.	+ или —
Београд	1.332	1.202 (1.204)*	— 130
Смедерево	29	26	— 3
Књажевац	59	32	— 27
Шабац	167	169	+ 2
Лесковац	240	190 (167)	— 50
Свилајнац	—	16	+ 16
Ниш	266	286 (282)	+ 20
Пирот	347	175	— 172
Врање	—	29 (39)	+ 29
Алексинач	34	11 (5)	— 23
Крагујевац	541	832 (862)	+ 291
Неготин	33	42	+ 9
Крушевац	—	20	+ 20
Ваљево	46	— (85?)	— 46
Јагодина	23	—	— 23
Пожаревац	16	—	— 16
	3.133	3.056	— 103

икад до тада. Упркос свим претњама да ће остати без рада и хлеба, радници су испунили своју дужност.²⁴³

Ова стагнација, чак и пад броја гласова, по ондашњој оцени, потицала је од недовољне активности ССДП, у подизању свести маса. То стање да је ССДП задржала један мандат и приближан број гласова, нанме, да је остала на старим позицијама, показује њену делатност и њене могућности. Упркос чињеници, да ови избори нису значили никакав одлучан корак у изјашњавању о некаквом програму једне или друге партије или владе, већ борбу радикала и самосталних радикала за власт, а уз присуство ограничења изборног права кроз постојање изборног пореског цензуса, ССДП није могла да постигне боље резултате, не само кривицом буржоазије, која је својим законима и низом других мера ометала успех социјалдемократима, већ и сопственом кривицом, јер је и сама имала својих слабости.²⁴⁴

Док су буржоаске партије настојале да обезбеде потребне гласове, ССДП је настојала да својим деловањем обезбеди политичко убеђење својих присталица и да то буде чврсто и стално. То су показали избори у Лесковцу, где су гласачи ССДП остали чврсти, а буржоаски су се колебали. Слично је било и у Лозници. Међутим, случај у Пироту показује да свест бирача ССДП није била на потребном нивоу.²⁴⁵

И на овим изборима буржоазија се служила прљавим поступцима, нанме, полиција је ометала агитацију, претила гласачима, а радикали и самостални радикали служили су се клеветима, чак су самосталци у Пироту употребили и лажни телеграм.²⁴⁶ Месна партијска организација у Пироту је врло живо политички деловала у овој изборној кампањи. Издавала је летак у коме се позивају занатлије, ситни сопственици и мали земљорадници да гласају за социјалну демократију, а против сваког угњетавања и пљачкања. Иста та организација на сам дан избора објавила је плакат са

*) Бројке у загради према *Српским новинама* од 21. маја 1908; 24. V 1908, и 28. V 1908.

²⁴³ *Радник* 24. V 1908.

²⁴⁴ РН 20. V 1908.

²⁴⁵ А. Живковић, *О избору народних посланика по окрузима, Социјалист*, Бр. 6, 1. IX 1908, 3.

²⁴⁶ РН 22. V 1908.

насловом „социјалистичка реч гласачима”, у коме се указује на неправедну буџетску и пореску политику коју води буржоазска влада, јер, иако већи део терета подносе широке народне масе, плодови те и такве политике убира крупна буржоазија.²⁴⁷

Сутрадан по изборима, 19. маја, на седници Главне партијске управе расправљано је о изборима и о томе како да се држи Величковић, члан главног бирачког одбора, па је закључено да представник ССДП у Главном бирачком одбору настоји да у записник убу све примедбе представника социјалдемократских листа на бирачким местима, да би се тако добила верна слика неправилног вођења избора, нарочито о фалсификовању бирачких спискова, што је највећим делом било узрок и осталих неправилности на изборима.²⁴⁸

У Београду су избори спроведени уз многе злоупотребе закона, нарочито у погледу састављање бирачких спискова и куповања гласова.²⁴⁹

Социјалдемократи су поднели жалбу на изборе у Београду, као незаконито спроведене. О томе се и у Народној скупштини расправљало 10. јула 1908. Бирачки спискови су били незаконито састављени. Када је, у име ССДП, Лука Павићевић поднео молбу Општини београдској да у бирачке спискове уведе неколико стотина бирача, одговорено је да та лица нису грађани Београда, те не могу бити уведена у бирачке спискове. Међутим, опште је познато да Општина не води евиденцију о грађанима Београда нити о томе имају какву потврду они грађани који су већ у бирачком списку. Многи су тек дошли са села на посао код самосталских газда, али су зато самосталци били сигурни да ће они гласати за њих па су их и увели у бирачке спискове. Изборни закон везује бирачко право за плаћање пореза, а не за настањеност у једној општини.²⁵⁰ О изборима у Београду расправљано је и у Народној скупштини 10. јула 1908. године, али је већина прихватила те изборе.²⁵¹

Народни посланик социјалдемократа Триша Кацеровић, 17. и 18. јула у Народној скупштини, критиковао је начин спровођења избора и указао на незаконитости, на политичку и парламентарну корупцију приликом последњих избора.²⁵² У полемици са Јашом Продановићем о изборима у Крагујевцу он је поменуо и изборе у Београду, истакавши да је споразум радикала и самосталних радикала довео до тога да је Народна скупштина оснажила неправилно спроведене изборе у Београду. Та критика се односила не само на изборе у Београду већ и у Нишу, Крагујевцу и Лесковцу.²⁵³

Укупни изборни резултати на парламентарним изборима 18. маја године изгледају овако:

²⁴⁷ АИРПС, СДП, 41 и 42.

²⁴⁸ АИРПС, СДП, 65-а, 655—658.

²⁴⁹ РН 20. V 1908.

²⁵⁰ РН 29. V 1908. — У Београду су самостални радикали увели у бирачке спискове око 1.300 бирача не питајући од куда су и од када живе у Београду. (*Радник* 26. VII 1908; 5. VIII 1908; *Стенографске белешке Народне скупштине*, 18. VII 1908, 255—261.

ГПУ СДП на својој седници 13. V 1908. усвојила је предлог Д. Туцовића — да се покрене тужба против општинских органа што нису, на захтев Луке Павићевића за поправку бирачких спискова, донели решење у законитом року, што није саопштено благовремено и што је на саопштењу фалсификован датум. ГПУ је одредила Д. Туцовића и Ж. Бурковића да напишу и предају тужбу (АИРПС, СДП, 65-а, 654—655).

²⁵¹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 10. VII 1908, 17; РН 12. VII 1908. — Верификациони одбор је једногласно оснажио ове изборе у Београду и такав предлог дао Народној скупштини (РН 21. VI 1908).

²⁵² РН 19—20. VII 1908.

²⁵³ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 18. VII 1908, 389—

УКУПНИ ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ У ОКРУЗИМА

	Пореских глава	Пореских глава испод ценза	Број бирача	Број гласача	Није гласало	% Гласача
Свега у окрузима	638.354	109.002	529.352	372.059	157.293	71
Свега у варошима	—	—	45.499	30.625	14.874	67
У целој земљи	—	—	574.851	402.684	172.167	70
				у окрузима		
	Изабрано посланика			у варошима		
				Свега		

Ови избори су показали да је у Србији 70% бирача учествовало на њима, што је пораст у односу на 1905. годину за 15%, а у односу на 1906. за 3%, али је истовремено и укупни број бирача, растао, наиме 1905. било их је 531.530, 1906 — 547.392 и 1908 — 574.851 бирач по списку. Тих 402.684 бирача који су гласали распоредили су своје гласове овако: за радикале — 55,09%, за самосталне радикале — 31,17%, за уједињене народњаке и напредњаке — 16,29%, за народњаке — 4,08%, за напредњаке — 2,94%, за социјалисте — 0,76%, за сељачку слогу — 0,64% и за независне листе — 0,03%. Посланичке мандате партије су овога пута освојили: радикали — 84, самостални радикали — 48, народњаци — 20, напредњаци — 7, социјалисти — један. Тако су радикали и овога пута остали победници. Самостални радикали, у односу на претходне изборе, имали су овога пута свега један мандат више иако су имали 16.873. гласа више, а радикали су имали 7 мандата мање 1908. у односу на 1906, иако су добили 17.810 гласова више, али зато су народњаци добили овога пута 4 мандата више, иако су добили тек нешто више од једне трећине гласова од онога што су имали 1906. године И напредњаци су добили два мандата више, иако је број гласова опао готово за две трећине. Тако нешто било је могуће само благодарећи изборном закону против кога су социјалдемократи водили борбу, захтевајући опште право гласа и пропорционални изборни систем.

Избори су показали да се народ изјаснио, кад је у питању престиж између две најјаче буржоаске партије, „ни једно ни друго”, те је остало да је свака посебно довољно јака да омета рад друге, али свака посебно слаба да ради сама.²⁵⁴

Од 160 посланика 18. маја 1908. изабрана су 152, а после наредних избора одржаних 25. маја, изабрано је свих 160 посланика. Од она 152, сељака је било 54, трговаца 33, правника 30, професора 22, инжењера 5, свештеника 4, лекара 2, један занатлија и један

²⁵⁴ Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*; *Политика* 19. V 1908.

²⁵⁵ РН 22. V 1908. — Не треба губити из вида чињеницу да је и у тој таквој Србији, са постојањем демократије, на изборима 1908. године пореским цензом било обесправљено 109.002 бирача и то само у окрузима, без градова (РН 24—26. I 1912).

Радикали		Самостални радикали		Народњаци	Напредњаци	Напредњаци и народњаци уједињени	Сељачка слога	Социјалисти	Независне листе
Парт. листа	Непарт. листа	Парт. листа	Непарт. листа						
163.941	1.870	117.531	370	16.347	11.771	57.644	2.585	—	—
11.726	—	7.600	—	102	84	7.964	—	3.043	106
175.667	1.870	125.131	370	16.449	11.855	65.608	2.585	3.043	106
74	—	38	—	13	6	—	—	—	106
—	—	10	—	7	1	—	—	1	—
84	—	48	—	20	7	—	—	1	—

официр. То значи да је у парламенту била једна трећина сељака, а две трећине осталих занимања.²⁵⁶

Српска социјалдемократска партија је на накнадним изборима учествовала у Пироту, Лесковцу и Врању да би сачувала своје гласове од буржоаских партија, али у Пироту, то није успела у целости, јер је од 175 гласова, на поновним изборима добила свега 102 гласа. Благодарени систематском и врло интензивном раду, у Лесковцу су савладане тешкоће, а у Врању не само да су сачувани гласови већ је и за кандидата ССДП број увећан.²⁵⁷ И овога пута ССДП на изборима учествује самостално, без икаквих споразума било са којом буржоаском партијом.²⁵⁸

Имајући већ искуство из минулих избора, нарочито кад је реч о бирачким списковима, Главна партијска управа на својој седници 28. јула 1908, је усвојила предлог Димитрија Туцовића да се изабере лице које ће примати пореске пријаве од партијских организација за поједине раднике и представити их пореском одељењу; то је требало да ради Димитрије Туцовић да му притом помажу Илија Милкић и Радивоје Радловић.²⁵⁹

У вези са минутим изборима Драгиша Лапчевић пише Димитрију Туцовићу 12. августа 1908. да је после избора требало да кандидати крену у народ и да одржавају зборове, како би касније у изборној агитацији могли успешније деловати. Драгиша Лапчевић

²⁵⁶ *Политика* 20. V 1908, и 26. V 1908.

²⁵⁷ РН 24. V 1908; 27. V 1908. — У Пироту су одржани накнадни избори 25. маја 1908. Поводом тих избора Месна партијска организација ССДП у Пироту издала је летак у коме се истиче да ССДП на изборима 18. маја 1908. у Пироту није победила због лажни и клевета буржоаских партија против социјалдемократа, а бирачи још нису свесни тих лажни (АИРПС, СДП, 40). — Према писању *Самоуправе*, ССДП је учествовала на накнадним изборима и у Алексинцу (*Самоуправа* 27. V 1908).

²⁵⁸ РН 22. V 1908. — Одлука ГПУ ССДП о томе гласи: „Наша странка улази у обзире и ове године као и до сад потпуно самостално и рачуна једино на сопствену снагу. Никакви споразуми и компромиси са буржоаским странкама не смеју се правити ни првих ни поновних избора. У местима где нашег кандидата не буде било, наши ће се другови уздржати од гласања.” (РН 22. V 1908, 1).

²⁵⁹ АИРПС, СДП, 65-а, 715.

пише Димитрију Туцовићу: „Овај поклич: у организације! треба чешће понављати.”²⁶⁰

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1910. ГОДИНЕ

Партијске организације су деловале политички стално, а не само за изборе, мада још више но и обично, што показује, на пример, и годишњи извештај партијске организације „Сава” у Београду, поднет на годишњој скупштини 4. јула 1910. године. Из извештаја се види да је организација у периоду од јула 1909. до маја 1910. одржала 18 зборова и конференција, што значи да су безмало сваког месеца била по два састанка (мада је у децембру 1909. и марту 1910. било и по четири састанка, а само у фебруару није било ниједног). И тематика је врло интересантна, јер је управа партијске организације, што се види из извештаја, поставила себи задатак „да својим радом пробуди у радништво нашег краја свест о његовом класном положају и да их из логора непријатеља преведе у логор борбеног радништва, под заставу револуционарне социјалне демократије”.²⁶¹

Двадесет осмог новембра 1910. године извршени су поновно избори у Београду и Лесковцу за по једног посланика (због смрти изабраних посланика). Пошто у Лесковцу на првом гласању нико није добио апсолутну већину, одржани су накнадни избори 5. децембра 1910. године.²⁶² На збору у Београду 14. новембра 1910. ССДП је истакла Драгишу Лапчевића као свога кандидата. У Лесковцу на листи ССДП био је кандидат Таса Миљковић.²⁶³ Позивајући радника и грађане Београда да гласају за Драгишу Лапчевића ССДП је наглашавала да бирачи не треба да гласију за кандидате оних партија које воде „распикућску, антинародну политику, оптерећујући народ све више, плачкају огромне масе, задужују земљу, упропашћавају народна блага и газе у реакционарне воде”, већ да гласају за социјалну демократију која се једина бори против плачке, корупције и против реакционарних покушаја да се умање политичка права грађана и да се угуши слобода штампе.²⁶⁴ И за изборе у Лесковцу ССДП је била заинтересована па позивала лесковачку сиротињу и остале грађане да гласају за њеног кандидата, који ће штитити њихове интересе. Социјалдемократи су се обратили лесковачким уџарима који су се нашла на улици без посла јер послодавци добијају радну снагу из нишког казненог завода. Обратили су се и лесковачким произвођачима дувана који су били упропашћени ниским ценама дувана; позивали су и лесковачку сиротињу, којој се свакодневно „продаје и последње парче земље, кров над главом — кућица, чатрља — као и последња покретност за порезу и друге дације”.²⁶⁵

²⁶⁰ АИРПС, СДП, 43.

²⁶¹ АИРПС, ЗДП, 33. — Ево неких питања о којима се говорило на овим партијским скуповима: Д. Туцовић о класном идеалу борбеног пролетаријата; Аца Павловић о социјалистичкој штампи; Таса Милојевић — општина и радници; Аца Павловић — о данашњој политичкој ситуацији и пословима што нам предстоје; Д. Лапчевић — о пројекту државне трошарине; Р. Јанаћковић — о дужностима према организацији; против зајма; поводом општинских избора и друго (АИРПС, ЗДП, 33).

²⁶² *Самоправа* 30. XI 1910; 6. XII 1910.

²⁶³ РН 16. XI 1910. и 23. XI 1910.

²⁶⁴ Исто, 23. XI 1910.

²⁶⁵ Исто, 25. XI 1910. — Апелујући на сиротињу социјалдемократи су истицали „неће ваљда дозволити да у овој мучној ситуацији да свој глас за буржоаске кандидате који не знају за глад, за хладноћу; који

У Београду су на овим изборима победили удружени радикали са 2.271 гласом, док су напредњаци и народњаци добили 1.406, а ССДП 1.089 гласова. Био је слаб одзив бирача, јер је од 13.000 уписаних гласало 4.766 бирача, што износи 36⁰/₀. То подсећа на време када је у Србији владала реакција, када народ није могао да каже своју реч. Овога пута све су партије имале мањи број гласова у односу на дотадашње изборе. Био је то неуспех за самосталско-радикалски режим, који је гомилао зајам на зајам, увећало повећао буџет, уводио нове царине, неправични порез, а све под изговором да развија индустрију.²⁶⁶ Лесковац је на изборима 28. новембра 1910. године показао следеће резултате: радикали уз помоћ самосталних радикала добили су 779 гласова, напредњаци и националци — 506, а ССДП — 321 глас.²⁶⁷ Пошто нико није добио апсолутну већину, избори су поновљени. У Лесковцу је било 2.509 гласача. Овога пута су победили радикали са 1.015 гласова, док су напредњаци и либерали добили 565, а социјалдемократи 231 гласова.²⁶⁸

Поводом ових избора у Лесковцу либерали су писали у *Српској застави* да су социјалдемократи помагали радикале па су ови победили, а либерали изгубили. Као основ за овакво тумачење либерали су наводили чињеницу да су социјалдемократи 5. децембра у односу на изборе 28. новембра добили око 90 гласова мање. Међутим, радикали нису тражили помоћ, јер су још на првим изборима имали готово апсолутну већину. Напротив либерали су били ти који су тражили сарадњу са социјалдемократима у Лесковцу. У Лесковцу нико од организованих социјалдемократа није гласао за буржоаске партије. Такав је увек био став ССДП, не само овог пута.²⁶⁹

се на гуменим точковима упрегнутим бесним хатовима возају, који заогрнути топлим бундама не знају за беду и оскудицу, који по својим кућама бесне, у изобиљу јела и пића незнајући за јаук гладне деце оне сиротиње од које очекују куглицу која ће их уздићи на оно место, са кога ће бити у стању још више за себе приграбити а на штету оних који су их гласали" (РН 25. XI 1910).

²⁶⁶ РН 30. XI 1910. — Према писању *Одјека* резултати су били следећи: самостални радикали 2.271, народњаци и напредњаци 1.405, ССДП 1.086, свега 4.762 (*Одјек* 29. XI 1910). Међутим, према званичним извештајима има мало одступања, наиме, радикали — 2.271, напредњаци и народњаци — 1.415, а ССДП — 1.084, те је укупно гласало 4.770 бирача (*Српске новине* 1. XII 1910).

²⁶⁷ АС, МУД, П, Ф 45, Р 43/1910; *Одјек* 29. XI 1910.

²⁶⁸ *Српске новине* 27. XI 1910; 8. XII 1910; *Самоуправа* 30. XI 1910; 6. XII 1910; АС, МУД, П, Ф 47, Р 95/1910. — У извештају из Лесковца погрешно стоји да су поновни избори одржани 8. децембра 1910, јер су избори одржани 5. децембра како су и *Српске новине* објавиле; иначе *Самоуправа* од 6. децембра 1910. не би могла донети резултате и друго; 5. децембра је недеља, а избори се обично проводе недељом (АС, П, Ф 45, Р 43/1910; *Српске новине* 8. XII 1910; *Самоуправа* 6. XII 1910). Према том полицијском извештају радикали су добили 1.013, напредњаци и националци — 565 и ССДП — 213 гласова. У извештају се констатује за листу ССДП „листа Танасија Миљковића, адвоката оvd. социјалисте 213 гласова, нађено је 18 куглица више код социјалиста но што је то по списку". Међутим, није било могуће утврдити код кога су кандидати и колико тих куглица који нису евидентирани по бирачком списку, али је полиција у свом извештају по кратком поступку то одузела социјалдемократима (АС, МУД, П, Ф 45, Р 43/1910), али је тачно да је ССДП добила 231, а не 18 мање, односно 213, јер су *Српске новине* донеле да је ССДП добила глас (*Српске новине* 8. XII 1910).

²⁶⁹ ССДП при оснивању у Лесковцу је имала 15, и 1911. имала је 200 чланова (РН 8. I 1911).

Због оваквих изборних резултата и све веће опасности од пораста реакције у Србији, Главна партијска управа ССДП позвала је партијско и синдикално чланство на збор 5. децембра 1910, на коме је говорио Димитрије Туцовић о томе „какви су реални услови за нашу политичку акцију и каква она треба да буде”. Избор је усвојио резолуцију којом се апелује на пролетаријат „да сву своју борбену снагу концентрише у своје политичке и економске организације” и да се тако под заставом социјалне демократије бори, „свим средствима која воде циљу”.²⁷⁰

²⁷⁰ РН 2. XII 1910; 7. XII 1910. — На збору 5. децембра 1910, на коме је говорио Д. Туцовић усвојена је следећа резолуција:

I

„Има момената у политичкој борби када социјална демократија, партија пролетаријата и потиштених маса, има дужност да поднесе изванредне напоре.

Таква дужност очекује нас данас више него икада.

Владајући режим је јурншао без икаквих обзира према животу и правима пролетерских маса, на једној страни, задовољи до краја незајажљиву жудњу представника капитала за пљачком и богаћењем, на другој страни, да јавне терете превали на слабе и сиромашне чија је егзистенција иначе сатрвена.

Више но икада пре политичка власт је постала у рукама владајуће буржоазије грубим оруђем јавне и приватне пљачке чије трошкове сnose не пљачкашке већ опљачкане класе.

Доведена пред недостижну опасност која прети да их безобзирце миши најелементарнијих услова за живот, потиштене масе обузима све силније незадовољство. Али владајући режим и не мисли на то да незадовољство отклања, отклањајући и испитујући узроке који су га изазвали, већ га силом угушuje.

За народне масе је положај чист: отпор, очајан отпор или падање!

II

Завођењем ценза за бирачко право буржоазија је успела да пролетерске масе скоро сасвим искључе из парламента, али је тиме једновремено пресекала једини редован и легалан пут којим потиштене масе дају пун израз своме незадовољству и пуну снагу својим захтевима.

Без општега права гласа парламентарна акција социјалне демократије, коју ми сматрамо за једну од најважнијих и најнеопходнијих природних облика класне борбе пролетаријата, сведена је на минимум, а прошлогодишњим одредбама изборног закона, као што је и она о сталности бирачких спискова, она је онемогућена.

Једино средство редовно политичке борбе који смо још бар у неколико имали, право јавне речи и критике, угрожено је у најпунитој мери новим пројектима закона о штампи. А за реакционарним законом о штампи иду, на једној страни, нови државни терети на масе, на другој страни, нове реакционарне мере за угушивање незадовољства широких маса.

У безобзирној жагми за пљачкањем и богаћењем буржоазија разорава и компромитује јавне установе: изборе, штампу, парламенат и т.д. да би их одмах за тим, под изговором лечења, монополисала и подвргла у искључиву службу својим класним и кoterиским интересима.

III

У таквим приликама пролетаријат је удружен да сву своју борбену снагу сконцентрише у своје политичке и економске орга-

Народна скупштина је 11. новембра 1910 одлучила да се распишу избори за посланике за Врање, пошто је дотадашњем посланику престао мандат због промене положаја (постао је председник Првостепеног суда у Смедереву). Избори су расписани за 10. децембар 1910. године.²⁷¹ У Врању је тада било пуноправних 2.129 гласача. Према извештају начелника округа врањског од 8. децембра 1910, кандидати су били Никола Пашић, председник министарског савета, на листи радикалско-самосталској; Живојин Рафајловић, трговац и народни посланик из Београда, на листи националаца и напредњака; Мијалко Стошић „Реже”, абација, на листи занатлијској; Благоје Брачинац, металски радник из Београда, на листи социјалиста.²⁷² На изборима за 10. децембра у Врању постигнути су следећи резултати: радикали, уз помоћ самосталских радикала, добили су 1.022 гласа, напредњаци и националци — 474, занатлијски кандидат — 111 и кандидати ССДП — 23 гласа. Тако је од 2.129 уписаних бирача гласало 1.267.²⁷³

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1912. ГОДИНЕ

За ССДП су од значаја били парламентарни избори, те је она на свом IX конгресу, 29—31. маја 1911, о томе расправљала.²⁷⁴ Непријатељске приче да је ССДП партија која се бори за мандате, конгрес је енергично одбио и констатовано: „... далеко је од тога да социјална демократија ступа у изборну акцију ради авантура и улази у парламент да води „државну” политику; — она улази у изборе ради агитације и обавештавања маса”. На конгресу је донета резолуција о изборима и кандидацијама, у којој се на основу чл. 14. и 15 Статута даје право партијској управи да одлучује о учествовању на изборима, као и о томе ко ће бити кандидат ССДП, а на предлог месних партијских организација. И раније је примењиван Статут, али, пошто је при том било пропуста и слабости, овом резолуцијом је решено да се одлука о излажењу на изборе и утврђивање кандидације донесе почетком године у којој ће се избори

низације и да под заставом социјалне демократије, без обзира на напоре и жртве, даде отпора организованој пљачки и реакцији буржоазије свима средствима која воде циљу.

Искључење пролетерских маса од равноправнога представништва у парламенту, онемогућавање парламентарне акције социјалне демократије учиниће да се у толико силније збију наши редови, кренуће масе и појединце на жив рад на агитовању и организовању, даће исполинске моћи једној одлучној борби средствима која су нам још остала, с уверењем: да су у свима значајним политичким моментима одлучивали покрети и снаге народних маса ван парламента а не прегласавања у парламенту.

Усвајајући једногласно ову одлуку, на збору у Народном Дому 5. децембра 1910, четири хиљаде организованих радника у Београду апелују за потпору у овој општој и одлучној борби у првом реду на своје организоване другове по обесправљености и патњама и на све оне које животни интерес и политичка савест упућује на то” (РН 7. XII 1910, 1).

²⁷¹ АС, МУД, П, Ф 47, Р 95/1910; *Самоуправа* 1. XII 1910.

²⁷² АС, МУД, П, Ф 47, Р 95/1910.

²⁷³ *Српске новине* 2. XII 1910; 9. XII 1910; 14. XII 1910; *Одјек* 11. XII 1910. — Према *Одјеку* ССДП је добила 20 гласова, исто се не може примити за тачно кад званични извештај тврди да је 23 гласа добила

²⁷⁴ Референт по тачци „Наша изборна акција” био је Лука Павићевић” (РН 13. VI 1911, 4).

одржати, а за ванредне изборе да се сви ти претходни послови обаве у року од месец дана од њиховог расписивања.

Српска социјалдемократска партија расправља о изборима и на ванредном конгресу 29—31. јануара 1912, само овога пута конкретно о изборима у тој години, о чему реферише Димитрије Туцовић.²⁷⁵

У вези са распуштањем Народне скупштине и расписивањем избора за народне посланике за 1. април 1912. године, Главна партијска управа ССДП је издала проглас обраћајући се партији, социјалдемократским организацијама и борцима. У прогласу се разобличава систем буржоаске власти и указује пролетаријату да треба потпуно да се одвоји од грађанских странака и да се окупи око партије која је непријатељ буржоазије, око пролетерске партије — око ССДП. У прогласу се, у првом реду, истиче критика привреднофинансијске политике владе, затим милитаризам, гажење Закона о радњама и, на крају, поставља се захтев за увођење општег права гласа.²⁷⁶

Главна партијска управа ССДП упутила је писмо партијским организацијама, са потписом секретара Душана Поповића, у вези са предстојећи изборима. „Још нас свега месец и по дана раздаваја од избора народних посланика” — почиње писмо. А онда се констатује да је радничка класа цензусом обесправљена и њен глас „се готово и не чује у Народној скупштини”. А да није било и тог једног посланика, радничка класа не би могла ништа рећи у Народној скупштини против политике коју води буржоазија, иако та и таква политика највише погађа баш радничку класу. Партијска управа је овога пута обавестила месне партијске организације да је одлучила да у предизборној кампањи изда низ агитационих летелих листова у великом тиражу, али, исто тако, речено је, да месне организације за време изборне кампање не издају никакве плакате на своју руку. То је било потребно да се не би правиле политичке грешке.²⁷⁷

Сем социјалне демократије у Србији, у то време, није постојала готово никаква опозиција владајућој радикалној партији, а владајућој класи, исто тако, друге опозиције није било.²⁷⁸ Напредњаци су настојали да по сваку цену добију власт ради својих материјалних интереса, обманјивали су сиромашне сељаке да ће добити земљу ако они победе. Један од шефова Напредњачке странке — Павле Маринковић, који је обијао праг дома Обреновића, у новој ситуацији „обија прагове на удерицама мачванских паупера.”²⁷⁹

Предизборна активност у радничком покрету Србије започела је одмах по расписивању избора. Низ података доказује да се та активност била врло жива још у фебруару 1912. године, а о марту да и не говоримо. То потврђују и писма Трице Кацлеровића Душану Поповићу од 15. фебруара и од 16. фебруара 1912. године. У овом

²⁷⁵ РН 7. I 1912; 1. II 1912; 7—22. II 1912.

²⁷⁶ А ИРПС, СДП, 160.

²⁷⁷ А ИРПС, СДП, 155. — Овим писмом је указано и на значај одржавања зборовва, а за њихов успех потребно је: имати добре говорнике, имати одушевљену масу која ће деловати на нове присталице, треба обезбедити да добу поред партијског и синдикалног чланства и нови бирачи. Поред зборовва, важна је и лична агитација, борба за сваког појединог човека (АИРПС, СДП, 155).

²⁷⁸ РН 21. II 1912, 1.

²⁷⁹ РН 23. II 1912, 1. — Треба истаћи да напредњаци на челу са Стојаном Новаковићем, Павлом Маринковићем и Живојинићем Перићем нису имали јединствен и чврст став (РН 21. II 1912, 1).

другом писму, поред осталог, Т. Кацлеровић каже да је „наш изборни рад интензиван, сталан и потпуно организован”,²⁸⁰

С обзиром на то да је ССДП 1912. године на парламентарним изборима први пут учествовала и на селу, буржоаске партије, овога пута, биле су узнемирене и незадовољне, па су покушавале и настојале да спрече продирање ССДП на село. Самостални радикали су говорили и писали како социјалдемократи овога пута иду на село за рачун радикала. Тај закључак су изводили из чињенице да изборни закон одређује да се „сви гласови једне листе која није добила количник придају оној листи која има највећи број гласова”. Социјалдемократи су на то одговорили поставивши неколико питања. Између осталог, питали су самосталце, либерале и напредњаке да ли мисле да ће неко поверовати у њихово тврђење, у њихову клевету како су социјалдемократи ортаци радикала, кад су баш те три партије пактирале са радикалима и доносиле реакционарне законе, закључивале зајмове итд. То би значило да ССДП не би требало да иде на изборе у села све док радикали имају већину. Затим, питали су зар и гласови осталих партија у неким окрузима не иду у прилог радикала. Уосталом, истицали су социјалдемократи, за такве законске прописе криве су и радикална и све друге буржоаске партије. На крају свега социјалдемократи су позвали све опозиционе партије да гласају за ССДП; онда њени гласови не би ишли радикалима.²⁸¹

Месна партијска организација ССДП у Пироту успела је да кандидациони збор радикала претвори у свој, разобличавајући демагошка обећања кандидата Радикалне партије. Радикали су извршили кандидацију без дискусије, јер су и збор закључили без сагласности учесника; социјалдемократи су преузели збор и говорили на њему, а организатори су се повукли. Истога дана после подне социјалдемократи су одржали конференцију у затвореном локалу, који је била добро посећена.²⁸²

На једном самосталском збору у Јагодини народ је тражио да говоре социјалдемократи.²⁸³

У Трстенику на кандидационом збору радикали пијани бирачи предложили су, ни мање ни више, 17 кандидата и сваки од њих имао је своју групу. На крају је поп Минић одабрао и предложио кога је он желео, пошто је претходно отворио још три бурета ракије. Тако су радикали агитовали помоћу ракије.²⁸⁴

И у Лесковцу су буржоаске партије агитовале на недозвољен начин, поткупљивале су бираче алкохолем.²⁸⁵

Још крајем фебруара 1912. Триша Кацлеровић, у вези са предизборном агитацијом, указује да пуну пажњу треба обратити Тимочком крају, Подрињу и Крагујевцу, рачунајући ту и пожаревачки округ и да тек онда ССДП може рачунати да на ова четири места освоји три-четири мандата.²⁸⁶ Растао је отпор у народу против кандидата буржоаских партија јер су оне спроводиле политику капиталистичких интереса, а ССДП, у таквој ситуацији, својом политичком активношћу настојала је да оствари духовни преображај маса, да их револуционише, да их одвоји од својих непријатеља и да их

²⁸⁰ А ИРПС, ЗДП, 75 и 76. — Триша Кацлеровић пише 26. фебруара 1912. из Жабара: на збору „било је у најмању руку 2.000 посетилаца” (А ИРПС, ЗДП, 80).

²⁸¹ РН 27. II 1912, 1.

²⁸² Исто, 5. III 1912, 2.

²⁸³ Исто, 9. III 1912, 2.

²⁸⁴ Исто, 8. III 1912, 3.

²⁸⁵ Исто, 16. III 1912, 2.

²⁸⁶ А ИРПС, ЗДТ, 79.

учини непомирљиви противницима буржоаског режима.²⁸⁷ Социјал-демократи су предано и упорно деловали у народу. Триша Кацлеровић каже: „У изборној борби треба стално са светом бити, држати га стално и у расположењу и у размишљању све док не гласа за нашу партију.”²⁸⁸ Социјалдемократи се нису борили ни овога пута за гласове и мандате, већ за број политички издигнутих, свесних бораца за социјалну демократију, јер „нема промене данашњег несносног стања [...] без снажног и дубокога покрета народних маса.”²⁸⁹ За социјалдемократе је „изборна борба највећа школа за масе”, а као плод и резултат те политичке активности, „опажа се све јаче ступање радника у своје синдикалне организације и у партију, а уз то и појачан интерес за социјалдемократску штампу и литературу.”²⁹⁰

Благодарећи упорном раду социјалдемократа било је и успеха. На мишљење Душана Поповића да је пожаревачки округ најзагнетнији, Триша Кацлеровић је 26. фебруара 1912. одговорио: „... и сада вам могу рећи да је Пожаревачки округ најодребенији. Овде се ради правилно. Свет се креће ка нама као леса, и стари и нови социјалисти неуморно раде. Надати се дакле, најлепшим резултатима”. Истина, нису се сва његова очекивања и надања испунила, али у пожаревачком округу јесу.²⁹¹

Изборна агитација није свуда имала успеха, јер је то најчешће зависило од партијске организације. Лука Павићевић у свом извештају о изборној агитацији у Краљеву и Крушевцу каже да је збор у Краљеву био добар, а у Крушевцу много слабији, и констатује „у Крушевцу нема ништа. Оно организација што постоји све је слабо и без икакве система у раду”. Делујући политички и на територији округа врањског, Лука Павићевић пише „и у овом округу наша је партија врло популарна”.²⁹²

Социјалдемократи у предизборној кампањи, разобличавајући буржоаске партије, истицали су за либерале да у парламенту никада нису подржавали ССДП у њеним захтевима за увођење општег права гласа, а сада у изборној кампањи склапају за целу земљу изборни споразум са напредњацима, са партијом која је противник парламентаризма и владавине народа, а уз то и противник општег права гласа.²⁹³ Док је раније буржоазија говорила да ће сви њени напори и успеси ССДП у градовима бити „подављени селом”, сада се се наступањем социјалдемократа и на село, буржоазија питала шта тражи социјална демократија на селу. Социјалдемократи су пошли и на село да ометају неометано вршљање буржоазије, јер, по оцени социјалдемократа, „рад у селима [је] само једна природна и неопходна допуна доброг и срећеног организовања у варошима”.²⁹⁴

Уосталом, ССДП није била партија само индустријског пролетаријата, већ уопште пролетаријата; уз то, индустријских радника било је и ван градова. У тадашњој Србији на селу је било око 288 разних предузећа, на пример, стругара, фабрика, рудника и др., а уза све то постојали су и сеоски пролетаријат и сиромашно селаштво.²⁹⁵ С обзиром на то да се у Србији пролетаризација на селу

²⁸⁷ РН 10. III 1912, 1.

²⁸⁸ А ИРПС, ЗДП, 87.

²⁸⁹ РН 7. III 1912, 1.

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ АИРПС, ЗДТ, 80.

²⁹² АИРПС, ЗДП, 84. и 89. — Из тих крајева људи су одлазили у печалбу, на рад, и враћали се у село са социјалистичким идејама и доносили социјалистичку литературу (АИРПС, ЗДП, 89).

²⁹³ РН 29. II 1912, 1.

²⁹⁴ Исто, 1. III 1912, 1.

²⁹⁵ Исто, 3. III 1912, 1.

брже развијала него што се развијала и подизала привреда а ови пролетаризовани на селу нису могли наћи посла у граду, ССДП је била заинтересована за те пролетаризоване сеоске масе.²⁹⁶

Српска социјалдемократска партија заталасала је својом изборном камапањом и село, нарочито тамо где је била развијена агитација. Већ крајем фебруара 1912. Триша Кацлеровић, поводом одржаног збора у Жабарима, пише: „... из појединих села у групама од по неколико стотина људи долазило је под црвеном заставом на збор”. Почетком марта исте године Лука Павићевић пише из Лесковца, да би се успело и у селима, „ја ћу морати бити много више по селима него ли у варошима”. Али и поред тога, ССДП је рачунала, по оцени Луке Павићевића, да, ако добије један мандат у округу лесковачком, а подбаци у Лесковцу, онда тиме не би ништа добила, пошто је за партију значајнији успех у граду него у селу. Лука Павићевић је тада ценио за Лесковац да ће „једва потврдити број гласова”. Међутим, партијска организација се борила до освоји бар друго место по броју гласова. И у Нишу су социјалдемократи веровали у могућност да ССДП буде „врло близу другој најјачој листи”, ово утолико пре пошто радикали и самосталци не излазе заједно.²⁹⁷

Свестрано је разматрано питање уласка у изборну борбу села, као и питање у којим окрузима треба учествовати у изборима. Кад је у питању округ Крагујевачки, онда је ССДП имала у виду следеће чињенице: незадовољство народних маса, јер је политика коју су водиле буржоаске партије била толико уперена против народних интереса да је ССДП била позвана и дужна, у првом моменту, да то масама објасни и да их поведе; затим, Крагујевац, као социјалистички град, налази се у центру тога округа; у том округу, односно у Крагујевцу, ради 2.000 фабричких радника, уз то има и радника из других предузећа који имају утицаја и у селу, на крају долази и чињеница да зеленаштво на селу погоршава услове живота и изазива незадовољство.²⁹⁸

Пошто ССДП није истакла своје кандидате на изборима у свим окрузима, она је у њима позивала бираче да се уздрже од гласања. Тако је чукаричким радницима указано да треба да се уздрже од гласања пошто ССДП није истакла своје кандидате у округу београдском.²⁹⁹ Али је она политички деловала не само тамо где је имала своје кандидате, већ свуда где је имала своје организације. Партија је стално истицала да је потребно обезбедити организован и сталан политички рад у селима. Осниване су читаонице у општинама и селима, затим су формиран агитациони одбори, групе и повереништва.³⁰⁰

Социјалдемократи су се у агитацији послужили и издавањем изборних листића. Тако су се после изборног листића „Зашто гладујемо”, растуреног у 50.000 примерака, многи људи који нису знали за социјалдемократе, окомили на буржоаске партије.³⁰¹ Затим су се ређали остали изборни листићи: о новом закону о штампи, о милитаризму и о измени Закона о радњама. Па онда брошуре *О непосредним порезима, У изборну борбу, Село и његов спас*. Агитациони листић „Ко држи народ у мраку” издат је такође у 50.000 примерака. ССДП је за рударе објавила посебан агитациони листић

²⁹⁶ Исто, 5. III 1912, 1.

²⁹⁷ А ИРПС, ЗДП, 80. и 84.

²⁹⁸ РН 22. III 1912, 1.

²⁹⁹ Исто, 31. III 1912, 2.

³⁰⁰ А ИРПС, ЗДП, 84.

³⁰¹ РН 3. III 1912, 3.

под насловом „За рударе”. И рудари су пружили пуну подршку социјалној демократији.³⁰²

У првој декади марта 1912. године изашла је из штампе брошура *Шта хоћемо ми социјалдемократи* и у штампу је дата брошура Димитрија Туцовића *Порези*.³⁰³

У своме агитационом листићу „Ко је издајник” Главна партијска управа расправља о спољној политици буржоаских партија.³⁰⁴ Агитациони листић „Ко треба да влада” издат је у 70.000 примерака.³⁰⁵

Свим партијским и синдикалним организацијама, 8. марта 1912, упутио је писмо Душан Поповић у име централне инстанце а у вези предстојећих избора. Као основни задатак у предизборној кампањи постављено је „неуморно и непрекидно растурање агитационих листова”. Тада је предвиђено да ће у Србији бити растурено у предизборној кампањи у градовима и селима око пола милиона агитационих листова. То је, у ствари, представљало праву народну школу, јер је народ тако долазио до истине коју су му откривали социјалдемократи. Радило се активно и на прикупљању потписа на петицији за опште право гласа.³⁰⁶

Десетак дана пре избора ССДП је растурила око 300.000 агитационих листића, а било је предвиђено да се до избора растури близу пола милиона.³⁰⁷

Говорећи о агитационим прогласима београдских социјалиста, буржоаска штампа је истицала да грађани нерадо примају ове прогласе, али је пропустила да каже који су то грађани који „нерадо” примају те прогласе.³⁰⁸ Уосталом, колико је нетачно то тврђење буржоаске штампе, показале захтев Трише Кацлериовића од 14. фебруара 1912, којим тражи да се у Крагујевац пошаље још 1.000 примерака Манифеста, а у град и округ треба слати од 2.200 до 2.400 летећих листића.³⁰⁹

Већ почетком марта социјалдемократи су констатовали да је агитација добра и да има успеха.³¹⁰ Али се дешавало да су власти ометале агитацију социјалдемократа.³¹¹ У Београду су пословеће Државне штампарије агитовали међу радницима да гласају за радикале. Тиме је вршен притисак на бираче тако да нису могли да се слободно одреде.

³⁰² Исто, 3. III 1912, 3; 5. III 1912; 10. III 1912. — Брошура Димитрија Туцовића *У изборну борбу* штампана је у 6.000 примерака и распродата је већ до 10. марта 1912, (РН 10. III 1912, 1). Агитациони листић *Ко држи народ у мраку?* у Округу пожаревачком брзо је растурен (РН 17. III 1912, 3).

³⁰³ РН 10. III 1912, 1.

³⁰⁴ Исто, 13. III 1912, 1. — ГПУ је 16. III 1912. упутила позив партијским и синдикалним организацијама да узму нови агитациони листић *Ко је издајник?* (РН 16. III 1912, 3).

³⁰⁵ РН 20. III 1912, 1.

³⁰⁶ А ИРПС, СДП, 157. — До 8. III 1912. издате су и три брошуре *У изборну борбу*, *Селяк и његов спас* и *Шта хоћемо ми социјалдемократи*, а четврта је била у штампи — *О порезима*, затим се припремао *Закон о штампи*, па *О националном питању*, *О милитаризму*, *О карактеристици буржоаских партија*, *О Закону о радњама* и *Опште право гласа* (А ИРПС, СДП, 157).

³⁰⁷ РН 21. III 1912, 1.

³⁰⁸ *Правда* 16. III 1912, 2.

³⁰⁹ А ИРПС, ЗДП, 74.

³¹⁰ РН 3. III 1912, 3.

³¹¹ РН 9. III 1912, 1. — У Округу јагодинском у Бунарима и Бјелшићу власти су покушале да омету социјалдемократске зборове, али су зборови одржани са великим успехом. Исто тако се догодило и у Свилајнци. (РН 9. III 1912, 1).

Агитација социјалдемократа имала је успеха и у селима. Сеоске масе показивале су интересовање за политику социјалне демократије.³¹²

У рударским областима Тимочког краја социјалдемократску агитацију заједнички су ометали: компаније, полиција и општински органи. Упркос свему, агитација је била врло жива не само у граду, међу радницима, већ и на селу, међу сељацима.³¹³ Непосредно пред изборе у Тимочком крају су вршена и насиља, наиме, под притиском полицијске и општинске власти као и рударске компаније, забрањено је одржавање зборова и раставање изборних плаката. Буржоазија се служила свим средствима да би изоловала рударе од утицаја ССРП.³¹⁴ И управа Борских рудника вршила је терор над рударима у време предизборне кампање.³¹⁵

На социјалдемократском збору у Крупњу 9. марта 1912. било је 2.000 присутних. Говорено је о дотадашњем раду у парламенту.³¹⁶ Док се на буржоаским зборовима пије, на социјалдемократским зборовима народ се обавештава о свему — па су добро посећени. Понекад су социјалдемократи имали успеха и на зборовима буржоаских партија. Тако је у селу Седлару, у срезу ресавском, 11. марта 1912, млинарском раднику пошло за руком да напредњачки збор претвори у социјалдемократски.³¹⁷ Успеси социјалдемократије у агитацији доводили су до беса буржоаске партије. У Рековцу су 4. марта 1912, кад је пропала кандидација председника општине за радикалског посланика, напали социјалдемократу Младена Савића на његовом повратку са социјалдемократског збора у Леушићу и озледили га. У Београду радикали су претили Циганима са Чубуре да ће их све раселити ако не гласају за њих.³¹⁸ Буржоазија је често настојала да уноси забуну, да обмањује бираче. Тако су пред изборе у општинама где нема представника ССДП проносили вест да неће бити ни њене кутије ни чувара. Међутим, није било тако, јер где су биле истакнуте листе ССДП, речено је да ће бити и кутија, макар и да нема чувара. Буржоазија је непосредно пред изборе, настојала, да колико год може више, отргне масе испод утицаја ССДП.³¹⁹

Социјалдемократи су ценили да ће постићи победу у Крагујевцу, Београду, Подрињу и Тимоку.³²⁰ Непосредно пред изборе, обраћајући се бирачима, они су истицали да су буржоаске владе уместо обећаног националног снажења земље оставиле друштву: буџет повећан за 60 % за 4 године, државни дуг више од 700 милиона динара; за милитаризам се годишње троши преко 60 милиона, привредно богатство грабе концесионарске компаније, сиротиња иде ван Србије да аргатује, радничку класу лишавају заштите и осигурања, чак и онога што је законом регулисано, огромна маса грађана без бирачког права, нема слободе штампе а уз то је донет низ реакционарних закона.³²¹

³¹² РН 13. III 1912, 2.

³¹³ Исто, 15. III 1912, 1. — У Тимочком крају у сваком руднику по један одред жандарма контролише раднике (РН 16. III 1912, 2).

³¹⁴ Исто, 31. III 1912, 3.

³¹⁵ Исто, 27. III 1912, 3; и 31. III 1912, 3; 27. III 1912, 2.

³¹⁶ Исто, 20. III 1912, 2.

³¹⁷ Исто, 20. III 1912, 3; 20. III 1912, 2. — Има појава да изјављују и говорници на зборовима буржоаских партија када масе нису задовољне са њиховим излагањем — „ди ја сам социјалист“ (РН 20. III 1912, 3).

³¹⁸ РН 21. III 1912, 2, 3.

³¹⁹ Исто, 28. III 1912, 3; 30. III 1912, 3.

³²⁰ Исто, 31. III 1912, 1.

³²¹ Исто.

Српска социјалдемократска партија је ову изборну кампању користила за разобличавање буржоаског поретка, критиковање власти и њене политике. Димитрије Туцовић је на збору у Зајечару, 11. марта 1912, пред око 400 присталица, критиковао привредну политику владе, наиме, сваљивања свих терета на леђа сиротиње. Исто тако подвргао је оштрој критици систем стајаће војске. На збору у Бољевцу, 15. марта 1912, говорећи о класним супротностима, Димитрије Туцовић је на крају истакао: „Ми не долазимо са ракијом као буржоаске партије, већ с обавештењем. Ми вас не молимо за гласове нити хоћемо да измамимо ваше куглице као што то чине буржоаски агитатори. Ми смо дошли да вас упознамо с нашим програмом, да вас позовемо на организовање, да вас учинимо друговима у борби, те да заједничком борбом и удруженим напорима припремимо и ускоримо ослобођење испод капиталистичког ига.“ Ове речи јасно оцртавају на политику социјалне демократије коју је она водила у изборној кампањи, и не само у њој већ и уопште.³²²

Оцењујући писање *Радничких новина* о предизборној агитацији, Димитрије Туцовић истиче да му се не допада оно галамљење у изборној борби које бије кроз ту рубрику *Радничких новина*. И овога пута наши први људи су били ти који су једним лармацијским тоном преко листа гурнули тим правцем нашу целу изборну агитацију по седима и изазвали код људи у унутрашњости врло грандоманске прохтеве. Да ли ће им изборни резултати, — писао је Д. Туцовић — „насупротив том мишљењу, дати за право, видећемо; али да та грандоманија худи солидарности агитације, несумњива је ствар.“³²³ Одмереност, истина, искреност, упорност у деловању — то су врлине којима је желела да се краси Српска социјалдемократска партија.

Пошто жене нису имале право гласа, стављено им је у задатак да агитују за општерадничку ствар, за ССДП, за њен програм и њене кандидате. Жене су пружале пуну помоћ и биле врло активне у време предизборне кампање, подржавајући борбу за увођење општег права гласа.³²⁴

У изборној кампањи орган синдикалиста и анархиста *Радни народ* наступао је против ССДП, изједначајући је са буржоаским партијама и позивајући раднике да апстинирају на изборима. Међутим, баш такав став анархосиндикалиста своди се на изједначење са ставом буржоазије, која је својим законодавством у Србији 1908. године оставила 109.000 пореских обвезника без права гласа, а кад се томе додају још и они пролетери који никако нису задужени порезом, онда то износи око 170.000 обесправљених. То је била при- силна апстиненција. А став анархосиндикалиста о апстиненцији своди се на став буржоазије да радници не учествују на изборима, да не учествују у политичком животу земље. Док радници штрајкују по неколико месеци да би побољшали своје наднице, радикали су својом већином у Народној скупштини несметано мењали и кројили како њима одговара, те је радницима остало да и на изборима устану против свих оних који их обесправљују и плачкају.³²⁵

У време изборне агитације, по мишљењу Трише Кацлеровића било је потребно нарочиту пажњу обратити на подрински, пожаревачки и моравски округ и на градове Крагујевац, Ниш и Лесковац, јер Београд има довољно људи за политички рад.³²⁶

³²² Исто, 19. III 1912. 2.

³²³ АИРПС, ЗДТ, 86.

³²⁴ *Једнакост* 16. II 1912, 13, 14; 25. III 1912.

³²⁵ РН 17. III 1912, 2. — У 1908. години пореских глава је било 636.354, од којих су имали бирачко право 527.352, а нису имали 109.002 (РН 25. III 1912, 1—2).

³²⁶ А ИРПС, ЗДП, 74.

На првоаприлским парламентарним изборима 1912. године у смедеревском округу мимо Главни партијске управе ССДП истакнута је социјалистичка листа, чији је носилац био Милан Маринковић, а први квалификовани на листи Живота Бурковић. На листи су били и Душан Димитријевић, Никола Ивошевић, Јован Петровић, Арон Павковић и Арса Стаменковић. Пошто је ова листа истакнута без одобрења партијске управе, ова се оградилa од ње.³²⁷ Месна партијска организација ССДП Смедерева упутила је 15. априла 1912. писмо Главној партијској управи, у коме: „... месна партијска организација решила је да се образује партијски суд друговима: Милану М. Маринковићу и Душану Димитријевићу, поводом истицања кандидатске листе у овом округу”. Организација је одредила и чланове партијског суда: Милутина Милетића и Радивоја Стојановића, а окривљени су одредили своје представнике: Витомира Стоића и Милана Антића. Месна организација је тражила мишљење о овоме, па ако се овај захтев усвоји, онда да се одреди председник партијског суда, према члану 31. Статута.³²⁸

После избора у дебати у Народној скупштини Пера Јовановић, један од седморице дискусаната Радикалне партије, изнео је да је на изборима 1. априла 1912. било одвојених листа на више места: било је у пет округа по две радикалне листе и у четири округа биле су припремљене, али су у последњем тренутку заустављене. Самосталци су имали у једном округу дуплу листу, док су социјалдемократи у округу смедеревском имали дивљу социјалистичку листу. По образложењу Пера Јовановића узрок тих појава одвајања и цепања је „неронизам, који влада у свим штабовима, у главним одборима странака, почев од најредњачке па до социјалистичке...”³²⁹

Драг. Вилотијевић, поводом написа Животе Бурковића у *Народној речи*, у коме се помиње и његово име, моли Душана Поповића у писму од 30. маја 1912. да у *Радничким новинама* да изјаву којом се Вилотијевић ограђује од Бурковића и каже: „... они треба да знају, кретени, да ја имам моју синдикалну организацију које сам члан био и остаћу, тако исто имам и политичку организацију Социјалдемократску партију, којој усвајам програм и статут и поштујем одлуке најмеродавнијег тела — конгреса, а не као они што раде на своју руку па им крива Партијска управа...” Вилотијевић је та-

³²⁷ РН 31. III 1912, 2. — *Пијемонт* је писао да су социјалдемократни отпадници самоиницијативно се кандидовали у Смедеревском округу (њих 6) и због тога су искључени из ССДП (*Пијемонт* 26. IV 1912).

³²⁸ АИРПС, ЗДП, 90. — Пошто се ова група чланова партије огрешила о статут партије то је партијско веће београдских партијских организација тражило од ГПУ ССДП да се испита кривина прве шесторице са листе М. Маринковић о Ж. Бурковић. То је спроведено априла 1912. Партијско веће је са своје стране за чланове партијског суда именovalo Ацу Павловића, адвоката и Павла Стојковића, обућарског радника. ГПУ ССДП сложила се са овим захтевом и за председника суда одредила Саву Ковачевића. Окривљени су у суд делегирани Драгишу Бурјића и Вељу Стојановића. На првој седници партијског суда оптужени и њихове судије изјавили су да тај суд не признају и напустили су сусење. Партијски суд је донео одлуку о искључењу из чланства Партије: Милана Маринковића, Душана Димитријевића, Николе Ивошевића, Јована Петровића, Арона Павковића и Животе Бурковића зато што су истакли кандидатску листу без одобрења ГПУ ССДП, по члану 15 Статута (РН 25. IV 1912, 2).

³²⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. 9, 25. V 1912, 10—11. — Пера Јовановић је иступао против опозиције и критиковао владу за толерантан однос према опозицији, исто је устао и против стварања коалиционе владе (*Стен. бел. НС*, књ. 9, 25. V 1912, 10—11).

кође рекао: „да она њихова пачавра што носи пречасно име *Народна реч* неће наћи уточниште код ужичког пролетаријата”.³⁴⁰

Социјалдемократи су у својој агитацији непосредно пред изборе говорили бирачима да треба размислити о свему и затим првог априла подићи глас против милитаризма, против гажења и изигравања законске заштите радног човека, против обесправљења, а за вођење општег права гласа. Да би то остварили, бирачи треба да гласају за ССДП, агитовали су социјалдемократи.³⁴¹

У овој изборној кампањи проблем недовољног броја агитатора представљао је највећу тешкоћу за политичку активност ССДП.³⁴²

У вези са предстојећим изборима Триша Кацлеровић, већ 8. фебруара 1912, у писму Душану Поповићу истиче да мисли да би требало истаћи окружну листу и у крагујевачком округу и на крају каже: „... ми смо овде засукали рукаве и сви легли на посао”. Касније је опет Триша Кацлеровић писао Душану Поповићу да је у Крагујевцу агитација већ почела. Одржан је велики збор 12. фебруара, за који Кацлеровић каже: „... био је читав догађај чак и за наше људе и по броју, и по говору, и по расположењу”.³⁴³

У Крагујевцу је 20. фебруара партијска организација саставила и усвојила окружну партијску листу коју треба да предложи на окружној конференцији.³⁴⁴

Триша Кацлеровић се и 23. фебруара интересовао код Душана Поповића за судбину ове окружне листе за округ крагујевачки. Међутим, 11. марта видимо да је Кацлеровић у писму Душану Поповићу писао да Главна партијска управа треба да прихвати ту листу како је предложена и да не мења редослед без консултовања месне организације.³⁴⁵

Окружна кандидациона конференција у Пожаревцу, 25. фебруара, усвојила је окружну листу ССДП.³⁴⁶ На ову листу ставила је своје примедбе Главна партијска управа те је Триша Кацлеровић, усвајајући те примедбе, ипак, у писму Душану Поповићу, 2. марта казао да „наша партија не сме да остане без своје речи и акције у Народној скупштини. И да би се то постигло, потребни су мали уступци, који нас, у ствари, ништа не коштају, стављају повољније

³⁴⁰ АИРПС, ЗДП, 96.

³⁴¹ РН 28. III 1912, 1.

³⁴² А ИРПС, ЗДП, 74.

³⁴³ Исто, 73. и 74. — Триша Кацлеровић је био задужен за Крагујевац, за Округ крагујевачки (четири среза) и Округ пожаревачки (седам срезова). Био је оптимистички расположен: „Ја верујем — каже Т. Кацлеровић — да ће Крагујевац осоколити. Ми ћемо овде чекати од вас изборне резултате у целој земљи, и ако буду негативни ми ћемо вам бол разачинати нашом победом” (А ИРПС, ЗДП, 74).

³⁴⁴ АИРПС, ЗДП, 77. Листа: Триша Кацлеровић, Драгослав Максимовић, Срећко Петровић, Влајко Нешић, Драгутин Михаиловић, Светомир Радивојевић, Видоје Васић; квалификовани: Аца Павловић и Живота Бурковић (АИРПС, ЗДП, 77).

³⁴⁵ АИРПС, ЗДП, 78 и 87.

³⁴⁶ Исто, 79, 80. Листа: Триша Кацлеровић, адв.; Димитрије Туцовић, секр. Радн. коморе; Цветко Павловић, економ из Великог Села; Миливоје Јовановић, економ из Жабара; Милан Решинар, рудар из Голуша; Светозар Томашевић, столар из Петровца; Милан Недељковић, типограф из Пожаревца; Станојло Стојићевић, економ из Малог Црнића; Сава Ковачевић, помоћник секретара Радн. коморе; Миљко Савић, економ из Свешнице; Маринко Живковић, кројач из Београда; Љуба Павићевић, секретар радничких организација у Нишу; др. Милутин Живковић, лекар из Београда и Милан Мужа, проф. из Крушевца. Дописан: Алекса Мајданац (АИРПС, ЗДП, 80).

резултате". Према примедбама партијске управе, предложена је нова листа за округ пожаревачки. У њој нема Димитрија Туцовића. Триша Кацлеровић замера партијској управи што је прихватила да Туцовић не буде кандидат у округу пожаревачком, јер се он, због некаквих приговора, није прихватио те кандидатуре.³⁴⁷

Кандидатске листе ССДП на парламентарним изборима 1. априла 1912. изгледају овако:³⁴⁸

у градовима

Београд: Д. Туцовић, Н. Величковић, Алекса Мајдановић, Илија Милкић;

Крагујевац: Триша Кацлеровић и Драгослав Максимовић;

Ниш: Лука Павићевић и Јордан Петровић;

Лесковац: Драгиша Лапчевић;

Шабац: Воја Пековић;

Пирот: Таса Милојевић;

Ваљево: Павле Павловић;

Врање: Милан Станојевић;

Књажевац: Сретен Марковић;

Алексинац: Настас Стаменковић;

Ужице: Петар Беловић;

Параћин: Милан Илић;

Свилајнац: Сава Ковачевић, геом. помоћник из Београда;

Крушевац: Миладин Милошевић;

Лозница: Мика Спасојевић;

Прокупље: Лука Павићевић;

Чачак: Радомир Ивановић;

Бугрија: Бошко Стојановић;

Неготин: Анта Урошевић;

Зајечар: Марко Лазић;

Јагодина: Милутин Аранђеловић.

У о к р у з и м а:

1. Подрински: Драгиша Лапчевић, Лука Павићевић, Воја Пековић, Станимир Јосиповић, Радиша Манојловић, Владимир Враговић, Благоје Брачинац, Чедомир Мелентић, Милан Рувидић; квалификовани: Таса Милојевић и Аца Павловић.
2. Врањски: Лука Павићевић, Влада Динкић, Коста Стефановић, Милан Станојевић, Борбе Јовић, Светозар Тасић, Николај Динић, Борбе Каргаревић, Петар Миљковић, Тодор Чакширановић; квалификовани: Таса Миљковић и Анта Урошевић.
3. Тимочки: Д. Туцовић, И. Б. Милкић, Петар Радовановић, Сретен Марковић, Марко Лазић, Милисав Милановић; квалификовани: Анта Урошевић и Таса Милојевић.
4. Моравски: Драгиша Лапчевић, Н. Величковић, Цветко Павловић, Миљко Савић, Луба Павловић, Петар Радовановић, Марко Маринковић; квалификовани: др Драгиша Бурчић и Милан Мужа.
5. Крагујевачки: Триша Кацлеровић, Драгослав Максимовић, Срећко Петровић, Вукашин Јовановић, Светозар Радивојевић, Видоје Васић; квалификовани: Милан Мужа и Аца Павловић.

³⁴⁷ АИРПС, ЗДП, 82-а. — Веровало се да ће Димитрије Туцовић бити изабран у Тимочком округу. Триша Кацлеровић у ово није веровао (АИРПС, ЗДП, 82-а). Ево те нове листе за Округ пожаревачки: Триша Кацлеровић; Цветко Павловић; Велико Село; Миливоје Јовановић, Жабари; Павле Павловић, секр. Гл. Р. С.; Милан Решинар, рудар Голубац; Воја Пековић; Милан Недељковић, из Пожаревца; Сава Ковачевић; Станојло Стојановић, из Малог Црнића; Маринко Живковић; Миљко Савић; Милан Тимотић; др. Милутин Живковић и Милан Мужа (АИРПС, ЗДП, 82-а).

³⁴⁸ РН 30. III 1912.

6. Пожаревачки: Триша Кацлеровић, Цветко Павловић, Миливоје Јовановић, Воја Пековић, Милан Решинар, Алекса Мајданац, Милан Недељковић, Сава Ковачевић Станојло Стојичевић, Павле Павловић, Миљко Савић;
квалификовани: др Милутин Живковић и Милан Мужа.

Социјалдемократи су настојали да први потврде своје кандидатске листе како би били и први на реду и при гласању.³⁴⁹

О састављању кандидатских листа ССДП постоји сачувана забелешка у рукопису: „Туцовића ставити као другог у округу пожаревачком, ако се добије носилац, и буде изабран Т. Кацлеровић и у Крагујевцу, онда ће он задржати крагујевачки, а дати оставку на пожаревачки.”³⁵⁰

Партијска организација Лесковца тражила је да кандидат за врањски округ буде, не како је Главна партијска управа ССДП предложила — Лука Павићевић, већ Димитрије Туцовић, који је био врло популаран у овом крају, нарочито међу Црнотравцима. Међутим, на конференцији у Лесковцу, 13. фебруара, усвојена је кандидатска листа за округ врањски на челу са Луком Павићевићем, коју је потврдила и партијска управа.³⁵¹

Парламентарни избори у Србији 1. априла 1912, на којима је ССДП добила два мандата (у подринском округу изабран је Драгиша Лагчевић, а у пожаревачком Триша Кацлеровић) и 24.787 гласова показали су да социјалдемократска идеја већ захвата масе у Србији.³⁵² ССДП је учествовала у изборима, осим градова, и у окрузима „где је наустријализација најдаље одмакла”.³⁵³ У ова два округа, подринском и пожаревачком, где су социјалдемократи добили по један мандат, изборни резултати, односно број добијених мандата је следећи:³⁵⁴

Партија	Подрински	Пожаревачки
Радикали	4	5
Самостални радикали	1	3
Народњаци	3	
		5
Напредњаци	2	
ССДП	1	1

Ови резултати показују да ССДП, и поред постигнутих успеха, у ствари, чини почетничке кораке у односу на остале партије, али, ваља истаћи, ти кораци су били хитри и сигурни.

Број добијених гласова у ова два округа, подринском и пожаревачком, је следећи: у пожаревачком — од уписаних 60.758 бирача

³⁴⁹ АИРПС, ЗДП, 84.

³⁵⁰ АИРПС, СДП, 156.

³⁵¹ С. Димитријевић, *Историја радничког покрета Лесковца и околине 1903—1914*, Лесковац, 1954, 155, 156 и 130.

³⁵² РН 2. IV 1912, 1; 20. IV 1912, 1. — На овим изборима бирано је 166 посланика, од тога 4 у Београду, по 2 у Нишу и Крагујевцу, у осталим градовима по један, а остали посланици бирани су у окрузима (РН 2. IV 1912, 2). Чак је и *Пијемонт* писао да су социјалдемократи добили два мандата и то у Пожаревачком и Подринском округу (*Пијемонт* 2. IV 1912).

³⁵³ РН 2. IV 1912, 2.

³⁵⁴ *Самоуправа* 2. IV 1912, 2.

РЕЗУЛТАТИ ИЗБОРА НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА

ОКРУГ	Гласало свега за листу					Либер. напред.
	Свега бирача	Радикална	Радик. дисид.	Самостални	Самост. дисиденти	
Београдски	33.400	4.244	6.712	10.004	—	5.052
Ваљевски	33.839	11.596	—	8.291	—	7.052
Врањски	55.467	12.737	—	6.839	—	—
Крагујевачки	42.260	15.729	—	5.723	—	9.240
Крајински	26.236	10.639	—	4.843	—	—
Крушевачки	35.479	10.476	5.903	5.729	—	—
Моравски	43.771	11.987	—	8.165	—	5.292
Нишки	45.762	10.938	4.351	4.848	—	3.839
Пиротски	26.079	6.977	—	4.615	—	—
Подрински	51.453	10.930	—	3.106	4.332	—
Пожаревачки	62.745	16.769	—	9.604	—	14.492
Руднички	18.509	5.291	1.778	5.819	—	—
Смедервски	31.671	4.199	—	9.267	—	6.540
Тимочки	37.108	11.294	—	6.456	—	2.862
Топлички	21.353	6.627	—	2.764	1.229	—
Ужички	28.423	10.568	—	5.411	—	3.968
Чачански	28.499	10.434	—	4.805	—	4.727
	623.054	171.385	18.744	106.289	5.561	63.962

гласало је 45.576 или 71 %, и то за ССДП (Триша Кацлеровић) 4.670 гласова, а остали: 16.804, 14.425 и 9.707; у подринском — од уписаних 48.043 бирача гласало је 38.751 или 80,64% и то за ССДП (Драгиша Лапчевић) 4.518, а остали 11.090, 9.287, 6.445, 4.294 и 3.107 гласача.³⁵⁵

А у свих 17 округа (без градова) постигнути су следећи изборни резултати:³⁵⁶

Овога пута у окрузима је учествовао у изборима 68,41 % бирача. Радикали су постигли најбољи успех, јер су готово двапут јачи по броју добијених мандата од друго пласиране партије самосталних радикала. Социјалдемократи су добили два мандата, као и напредњаци, а либерали 4, док су удруженим снагама либерали и напредњаци добили 17 мандата. И овде се очигледно показује неправда изборног закона кад ССДП, са више од 20.000 гласова, добија само два мандата, а либерали са непуних 23.000 добијају 4 мандата. Радикали су, ради оспоравања, по њиховом мишљењу, неоправданих напада опозиције да се изборним законом фаворизује партија већине, навели податке колико је која партија добила мандата по остатку, наиме, радикали 6, самосталци 7, споразумна либерално-напредњачка 5.³⁵⁷ Али праву слику не пружа тај број добијених мандата преко остатка, већ однос укупног броја добијених гласова и броја добијених мандата.

Ако узмемо само гласове и мандате добијене у окрузима, онда на један добијени мандат долази гласова код: радикала 2.550, радикалних дисидената 2.678, самосталних радикала 2.953, дисидената самосталних радикала 5.561, либерала и напредњака заједно 3.763, либерала 5.732, напредњака 7.286 и ССДП 10.425. Ово очигледно пока-

³⁵⁵ Српске новине 8. IV 1912. и 11. IV 1912.

³⁵⁶ Самоуправа 4. IV 1912, 2—3.

³⁵⁷ Исто, 19. IV 1912, 1.

1. АПРИЛА 1912. ГОДИНЕ (ОКРУЗИ БЕЗ ПОСЛАНИКА)

Либерална	Либерал. дисид.	Напредњаци	Социјалисти	Занатлијски	СВЕГА у целом округу гласало	Бира посланика	Количник
—	703	—	—	—	26.715	6	4452,5
—	—	—	—	—	27.837	6	4639,5
3.452	—	943	1.647	—	25.618	10	2561,8
—	—	—	1.879	—	32.571	7	4653,—
3.612	—	—	—	—	19.094	4	4773,5
1.660	—	2.273	—	—	25.991	6	433,1,8
—	—	—	3.336	—	28.780	7	4111,3
—	—	—	—	—	23.976	7	3425,1
3.182	—	860	—	—	15.634	3	5211,3
9.314	—	6.499	4.583	—	38.764	9	4307,1
—	—	—	4.727	—	45.592	12	3799,3
1.709	—	—	—	—	14.597	2	7298,5
—	—	—	1.936	1.262	23.204	5	4640,8
—	—	—	2.743	—	23.355	6	3889,1
—	—	3.996	—	—	14.616	3	4872,—
—	—	—	—	—	19.947	5	3989,4
—	—	—	—	—	19.966	5	3993,2
22.929	703	14.571	20.851	1.262	426.257	103	—

зује неправду изборног закона, јер су њиме фаворизоване јаче партије на рачун слабијих. Колико је то неправично, најочитији пример је случај са ССДП, која са више од 20.000 гласова добија само два мандата, односно док ССДП са више од 10.000 гласова добија један мандат, радикална партија с тим бројем гласова добија четири мандата, јер на сваких 2.500 гласова има по један мандат. О овом проблему дискутовано је и у Народној скупштини. У дебати 4. маја 1912. Љуба Борђевић је указао на неправичност уставне одредбе по којој „гласови оних кандидационих листа које немају количник, предаје оним листама које имају највећи број куглица“. Због такве законске одредбе, око 50.000 гласача, против њихове воље, урачунато је да су гласали за радикале, иако су ови гласови дати другим партијама. На пример, ако би се у врањском округу сабрали гласови напредњака и социјалиста, добило би се близу 4.000 гласова, а они нису добили ни један мандат, док су радикали на 14.000 гласова добили у том округу седам посланика.³⁵⁸

Драгиша Лапчевић је о том проблему такође говорио у Народној скупштини када се водила расправа о изборима. Лапчевић је критиковао изборни систем, износећи да се у 24 вароши бира 29 посланика, а ССДП је имала кандидате у 22 вароши и према броју добијених гласова у овим варошима и према количнику, ССДП је требало да добије три мандата у варошима; међутим, није добила ни један, јер су ти гласови припали буржоаским партијама, напредњацима, либералима, радикалима и самосталцима. У шест округа у којима је ССДП имала своје кандидате бирана су 63 посланика, а гласала су 200.262 гласача, те је према количнику, ССДП требало да добије шест посланика, а добила је свега два мандата,

³⁵⁸ Стенографске белешке Народне скупштине, књ. 1, 4. V 1912, 14—15; Српске новине, 12. IV 1912.

ДОБИЛИ ПОСЛАНИКА

Радикали	Радик. дисид.	Самост.	С. дис.	Либ. напр.	Либ.	Напр.	Зан.	Соц.
—	3	4	—	1	—	—	—	—
3	—	3	—	2	—	—	—	—
7	—	4	—	—	1	—	—	—
5	—	1	—	3	—	—	—	—
5	—	1	—	—	—	—	—	—
4	3	1	—	—	—	—	—	—
5	—	3	—	1	—	—	—	—
4	1	3	—	1	—	—	—	—
4	—	1	—	—	—	—	—	—
4	—	—	1	—	3	2	1	—
5	—	3	—	5	—	—	1	—
2	—	2	—	—	—	—	—	—
—	—	5	—	2	—	—	—	—
5	—	3	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	1	—	—	—	—
6	—	1	—	—	—	—	—	—
5	—	1	—	1	—	—	—	—
68	7	36	1	17	4	2	2	—

а четири мандата су припала опет буржоаским партијама. Зато се ССДП залагала да се уведе такав изборни систем „да цела земља чини једно изборно тело“.³⁵⁹

О изборима од 1. априла 1912, Драгиша Лапчевић је у Народној скупштини, поводом дебате о извештају финансијског одбора о предлогу закона о зајму од 250 милиона динара, 9. октобра 1913. рекао да Народна скупштина није прави израз народа: „... прво, што је она бирана по једном изборном систему у коме влада ценз, при коме су велике масе одраслих, пунолетних становника лишене права гласа; друго, због тога што пропорционални систем избора није изведен правилно и до краја, да све партије буду у Народној скупштини представљене према стварној снази“.³⁶⁰

Радикали су заједљиво пецкали самосталне радикале. После ових избора *Самоуправа* је писала да би *Одјек* требало „храбро и озбиљно да загледа у очи немалој истини: да Самосталска странка почиње нагло опадати“. Док су самостални радикали имали 5.375 гласова мање на изборима 1. априла 1912. према изборима 1908. године, докле су остале партије добиле више, и то: радикали за 27.243, а ССДП за 21.744 гласа.³⁶¹

У дебати у Народној скупштини о изборима Триша Кацлеровић је изнео да ССДП није погрешила што је изашла на изборе и у

³⁵⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. 1, 7. V 1912, 90—91. — На овим изборима ССДП је у окрузима узела учешћа у Врањском, Крагујевачком, Моравском, Подрињском, Пожаревачком и Тимочком, а није у Смедеревском (види текст и напомену 327), зато Драгиша Лапчевић говори о шест, а не седам како стоји у табели, јер су у Смедеревском округу били кандидовани социјалдемократи дисиденти.

³⁶⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 10. X 1913, 81.

³⁶¹ *Самоуправа* 5. IV 1912, 1. и 17. IV 1912.

окрузима, а као најбољи доказ за то истакао је чињеницу да ССДП у парламенту има два своја представника благодарећи баш тој својој одлуци. То значи да је правилно проценила ситуацију на селу.³⁶² А тамо где је имала своје кандидате, добила је 20.851 гласова, у градовима је добила 3.936 гласова, те је укупно у градовима и у селима целе Србије добила 24.787 гласова.³⁶⁴

Поводом ових избора, када је сазнао за резултат, Лав Троцки у писму Димитрију Туцовићу, 18. априла 1912, пише: „Веома се радујемо што ће сада и (чича) Лапчевић, заједно са Тришом, ући у Скупштину. Надамо се да ће наши пријатељи рећи коју снажну речцу и о царистичкој дипломатији, која сада поново постаје све дрскија, глауља и злочиначкија.”³⁶⁵

Оцењујући ове изборе у свом раду *Четрдесет година од оснивања Клуба учитеља-ца социјалдемократи у Србији* Милош Јанковић каже: „Стотина чланова нашег Клуба развили су највећу изборну агитацију и једино су учитељи социјалдемократи радили на селу, те је тако постигнут овај, за ондашње прилике, велики успех.”³⁶⁶

У Крушевцу је ССДП добила 21 глас, иако је тада имала 50 чланова партије, јер је десет чланова млађе од 21 године, а 19 их је било без права гласа пошто им је пореско задужење било мање од 15 динара.³⁶⁸

С обзиром на то да је буржоазија потцењивала улогу ССДП у овим изборима, била је изненађена изборним резултатима. На вес да су у Округу пожаревачком социјалдемократи добили мандат, либерални првак Стојан Рибарац је рекао: „Ала се коте ови гадови.”³⁶⁹

Успех социјалдемократије буржоазија је окарактерисала као неприродан. Иако је буржоазија настојала да приказује забринутост поводом изборних резултата, она се ипак очито примећивало.³⁷⁰

У Београду ССДП није успела да добије мандат ни са 1.131 гласом, колико их је овога пута гласало на њеној листи, иако га је 1905. са 970 гласова добила. На овим априлским изборима 1912. год. количник је износио 1.962 гласа. Највећи разлог да ССДП није добила више гласова јесте то да многи радници нису имали бирачко право. Више од 600 бирача припадника ССДП било је лишено бирачког права. Уз то ваља истаћи и то да је у Београду при спровођењу избора било и несавесног рада, чак и дрких поступака. Дешавало се да су гласачи на туђе име гласали, а затим је било случајева да је фалсификована воља бирача. На см дан избора у Београду је било и крађе гласова. То су радиле буржоаске партије.³⁷¹

³⁶² *Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. 11, 28. V 1912, 4—14.

³⁶³ РН 9. IV 1912, 3. — У Космајском срезу селаци су се уздржали од гласања, пошто ССДП није имала кандидата и то у: Неменкућама, 90, Ропчеву 30, Рогачи 28, Лопоти 29 и т.д. (РН 19. IV 1912, 3). У селу Велика Дренова од 900 бирача уздржало се од гласања 180 свесних гласача, а гласало за буржоаске партије 658 (РН 26. IV 1912, 2).

³⁶⁴ РН 16. IV 1912, 1; 20. IV 1912; *Самоуправа* 4. IV 1912.

³⁶⁵ АИРПС, СДП, 163.

³⁶⁶ Милош Б. Јанковић, *Четрдесет година од оснивања „Клуба учитеља-ца социјалдемократи у Србији”, Савремена школа*, Београд 1947, 20—3, 70. — Види и оцене: *Глас Слободе*, Сарајево, 16. IV 1912, *Једнакост* 1. V 1912, 30.

³⁶⁷ *Српске новине* 5. IV 1912; 7. IV 1912; 10. IV 1912; 11. IV 1912; 12. IV 1912; 18. IV 1912; РН 2. IV 1912; 3. IV 1912; 6. IV 1912, 10. IV 1912; *Самоуправа* 5. IV 1912; *Правда* 2. IV 1912; АС, V — 880. — Подаци у Загради су дати из *Радничких новина* и дати су за случајеве када се не слажу са званичним извештајем.

РЕЗУЛТАТИ ИЗБОРА НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА
1/14. АПРИЛА 1912. ГОДИНЕ У ГРАДОВИМА³⁶⁷

Место	Уписаних бирача	Гласало	ССАП	Функционаши	Самосталци	Напредњаци и национал- ци	Занатлије	Националци	Напредњаци
Крагујевац	3.183	2.459	670	688	395	706	—	—	—
Београд	14.519	7.890	1.131	2.393	2.075	2.013	287	—	—
Лесковац	2.675	1.705	332	213	619	442	109	—	—
8/21. IV 1912.			(322)						
Лесковац	2.675	2.044	306	866	824	32	14	—	—
			(322)						
Шабац	2.340	1.597	229	215	447	706	—	—	—
			(269)	(323)	(384)	(624)			
Пирот	1.849	1.596	113	716	763	4	—	—	—
Књажевац	745	639	152	247	230	7	3	—	—
			(94)	(224)	(185)	(80)			
Чачак	863	719	47	366	19	—	—	3	5
			(62)						
Ужице	798	673	44	340	170	119	—	—	—
Свилајнац	939	892	40	421	461	—	—	—	—
			(29)	(410)	(425)				
Неготин	1.152	908	25	326	65	—	13	479	—
Алексинац	887	785	18	396	3	368	—	—	—
			(24)	(308)	(97)	(285)			
Зајечар	1.419	950	14	214	365	357	—	—	—
				(219)					
7. IV									
Зајечар	1.419	1.054	8	50	475	521	—	—	—
Лозница	1.050	906	10	473	21	402	—	—	—
Крушевац	1.068	811	21	479	129	—	79	—	103
Ваљево	1.021	800	37	403	57	178	125	—	—
Враће	1.840	1.338	63	808	94	373	—	—	—
Јагодина	861	688	32	385	234	37	—	—	—
Ниш	3.278	2.161	460	640	218	843	—	—	—
Параћин	1.090	789	22	180	26	529	32	—	—
Прокупље	1.031	728	37	232	18	441	—	—	—
Буприја	990	882	9	43	348	469	13	—	—
Свега	47.692	33.444	3.814	11.094	8.056	8.547	666	482	108

О неправилностима при спровођењу избора у Београду говорио је у парламенту социјалистички посланик Триша Кацлеровић. Он је тада истакао да су само избори 8. септембра 1903. године спроведени без насиља и корупције, јер су ти држани после 29. маја,

³⁶⁸ Т. Стојков, *Radnički pokret u Kruševcu 1903—1914, Istorija XX века, Зборник радова II*, Београд 1961, 345.

³⁶⁹ РН 2. IV 1912, 1. — Буржоасији је било криво и на два мандата ССАП, а заборавља неправичност изборног закона по коме радикали са 160.000 гласова добијају 80 посланика, што значи на 2.000 гласова једног посланика, а ССАП скоро на 12.000 гласова један мандат, јер је са близу 24.000 гласова добила само два мандата (РН 2. IV 1912, 1).

³⁷⁰ Исто, 4. IV 1912, 3.

³⁷¹ РН 3. IV 1912, 2; 9. IV 1912, 1. — ССАП је била изненађена систематском крађом гласова коју су извршиле све буржоаске партије, те је са том констатацијом закључено да у наредним изборима треба обезбедити бољу контролу спровођења избора. *Правда* је покушала да демантује ту крађу, али без успеха. (Р. Вељковић, *Статистички преглед избора народних посланика*; РН 5. IV 1912, 1).

када још владајуће буржоаске партије нису успеле да се учврсте. Сви остали, 1905, 1906, 1908. па и 1912. године спроведени су у Београду сасвим неправилно. Кацлеровић је указао да је у Београду 1. априла 1912. године 90 гласача гласало на туђе име. Тражио је да се избори пониште.³⁷²

Триша Кацлеровић је говорио у Народној скупштини и о неправилностима при спровођењу избора у округу пожаревачком. Наиме, истакао је да се притисак вршио са четири стране, прво, од полиције, од административних државних органа, од порезника и шумара; друго, злоупотребом државне имовине; треће, куповањем гласова и четврто, лажима, обмањивањем, клеветањем. То је Триша Кацлеровић говорио управо поводом клевета у извештају мањине верификационог одбора, који су потписали Коста Тимотијевић и Драг. Јоксимовић, у коме се каже да је полиција имала толерантан однос према агитаторима ССАП и према њиховој агитацији, „надајући се да ће њихове куглице повећати број посланика са листа г. Пашчића”. И на тај начин је демантовао самосталске неистине о избору у округу пожаревачком, где, истина, притисак полиције није био као ранијих година, али, чињеница стоји, с једне стране, да избори нису били слободни и, с друге, да су у овом округу, поред радикала били и удружени напредњаци и либерали који су наступили са једном листом, те отпада самосталска прича да је листа ССАП допринела радикалној листи.³⁷³ Поводом овога говора Трише Кацлеровића у Народној скупштини *Правда* је писала да се целокупна опозиција окомила на социјалисте.³⁷⁴

На поновним изборима ССАП је учествовала у Лесковцу, Шапцу, Чачку, Књажевцу, Свилајци, Алексинцу, Зајечару и Пироту.³⁷⁵

³⁷² РН 21—22. V 1912, 1.

³⁷³ *Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. II, 28. V 1912, 4—14; РН 15—18. VI 1912, 2. — Триша Кацлеровић је изнео у дебати о изборима у Округу пожаревачком да је *Мали одјек* (самосталски лист), писао да је Триша Кацлеровић плаћен од фузионаша да истакне тамо листу да би радикали помоћу гласова ССАП добили један мандат више. Слично су говорили самосталци и за изборе у Округу крагујевачком (*Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. II, 28. V 1912, 7—8).

³⁷⁴ *Правда* 29. V 1912, 3.

³⁷⁵ РН 4. IV 1912, 3. — У Лесковцу одржани накнадни посланички избори 13/25. априла 1914, на којима је ССАП добила 330, радикали 481 а националци 848 гласова (РН 6. IV 1912; 14. IV 1912).

Резултати избора од 1. IV 1912. у местима где су одржани и накнадни избори:

Град	Радикали		либерали	напредњаци	ССАП	занатлије	рад. Анс.	број бирача	гласало
	Радикали	сам. рад.							
Пожар.	735	185	590	—	—	—	—	2.092	1.510
Свидај.	410	425	—	—	29	—	—	939	864
Алекс.	308	97	—	285	24	—	—	—	714
Шабац	323	384	—	624	269	—	—	2.324	1.600
Чачак	251	48	115	62	68	137	—	863	681
Зајеч.	214	365	357	—	14	—	—	1.419	950
Књаж.	224	155	—	80	94	—	24	731	577
Смед.	197	283	215	—	18	88	—	1.129	801
Леск.	213	—	442	—	322	109	619	2.673	1.705

(*Самоуправа* 3. IV 1912, 2).

Према *Одјек*у, поред наведених, накнадни избори су одржани и у Пироту, што значи да ССАП на накнадно одржаним изборима није учествовала у Смедереву и Пожаревцу (*Одјек* 6. IV 1912, 1; РН 4. IV 1912, 3).

и позвала све организације и бирачима да изађу и гласају.³⁷⁶ Мада је на тим поновљеним изборима у Лесковцу (15) и Шапцу (40) добила мање гласова него првог априла, она је у том моенту била и тиме задовољна.³⁷⁷

Како у Пироту ни 8. априла 1912. ниједна листа није имала апсолутну већину, избори су одржани и 15. априла и изабран је кандидат самосталних радикала. ССДП је добила 113 гласова, а све буржоаске партије заједно 1.500 гласова. Упркос упорној агитацији ССДП, присуство Драгиша Лапчевића, издавање летака и растурање изборних листића (2.000 примерака) нису уродили плодом, иако је у Пироту становништво сиромашно; свест је била на ниском нивоу, а уз то су буржоаске партије куповале гласове.³⁷⁸

Поред корупције пићем и новцем, у изборима је примењивана и претња и притисак. Тајност гласања је изигравана тиме што су бирачи присиљавани да куглице спусте на врх отвора кутије и онда се чуло кад је куглица спуштена.³⁷⁹ Поред осталих ограничења уведена је и сталност бирачких спискова. Па ипак број гласова на листама ССДП у градовима показује стабилност. Док је ССДП 1908. имала 3.043 гласа 1912. год. 3.365, самостални радикали од 7.600 гласова и 8 мандата падају на 5.819 гласова и један мандат, и то на поновљеним изборима.³⁸⁰

Буржоазија је вршила, просто речено, јуриш на социјалисте. У срезу заглавском власти су вршиле репресалије над селима која су своје гласове дала за социјалдемократе. Село Рлиште дало је за ССДП 107, а за радикале 19 гласова; Берчиновци за ССДП 102, а за радикале 49, а Каменица је за ССДП дала 147 гласова. У Влаотинцима се нарочито испољило гоњење и малтретирање социјалдемократа и после избора.³⁸¹ Општина у Ливадицама чинила је зумум бирачима који су 1. априла гласали за ССДП. А мачванском срезу, после изборних успеха ССДП, полиција је прогонила присталице социјалне демократије. У пожаревачком округу председници бирачких одбора стављани су кутију ССДП на четврто место, иако је листа ССДП била прва потврђена.³⁸² Буржоазија није могла да преболи успех ССДП, нарочито на селу, па је о томе својој штампи доста писала. *Правда* је указивала да овако активним радом социјалисти могу довести земљу у једно, како то *Правда* назива, „предреволуционарно” стање.³⁸³

Упоређујући изборне резултате из 1908. и 1912. види се следеће:³⁸⁴

Партија	1908.	1912.	Мање-више
Радикали	177.639	204.882	+27.243
Самостални радикали	125.598	120.986	— 4.612
Споразум националци-напредњаци	94.227	113.986	+19.759
ССДП	3.043	24.787	+21.744

³⁷⁶ РН 6. IV 1912, 1.

³⁷⁷ Исто, 9. IV 1912.

³⁷⁸ Исто, 19. IV 1912, 1. — У Пироту 15. априла 1912. победили су самостални радикали, те је опозиција добила 84 мандата, а радикали 83 (Одјек 16. IV 1912, 1).

³⁷⁹ РН 24. IV 1912, 2.

³⁸⁰ Исто, 11. IV 1912, 1.

³⁸¹ Исто, 13. IV 1912, 2. и 16. IV 1912, 2.

³⁸² Исто, 19. IV 1912, 3; 11. V 1912, 2. и 1. V 1912, 1.

³⁸³ Исто, 23. IV 1912, 1.

³⁸⁴ Исто, 20. IV 1912, 1.

Ови резултати показују да у Србији утицај ситне буржоазије, односно буржоаске демократије опада, јер јача утицај крупног капитала, односно десно оријентисаних снага, а према једнима и другима, све изразитије се поларизују снаге класне оријентисане наспрот читавој буржоаској класи.

Само у градовима та ситуација изгледа овако:³⁸⁵

Партија	1908.	1912.	Мање-више %
Радикали	11.726	12.246	+ 4,5
Самостални радикали	7.600	6.589	— 14
Споразум националци-напредњаци	8.150	10.335	+ 26
ССДП	3.043	4.250	+ 40

Јасно се види да је ССДП у градовима имала највећи пораст у односу на све партије, што значи да је то резултат њеног упорног и системског рада.

Ево како су се кретали изборни резултати буржоаских партија на парламентарним изборима у периоду 1903—1912:

Година	Радикали	Самостални радикали	Напредњаци и либерали
1903.	102.082	97.294	65.256
1905.	95.143	113.336	53.687
1906.	138.438	109.129	87.088
1908.	176.537	125.501	93.912
1912.	199.586	116.987	110.137

Највећи пораст имали су радикали, док су самостални радикали показали пад у односу на претходне парламентарне изборе.³⁸⁶

Критикујући владу и указујући на реакционарност бирачких спискова Драгиша Лапчевић је у дебати о овим изборима указао на чињеницу да је због тога што бирачки спискови нису демократски већ реакционарни, било могуће да чланови бирачких одбора нису могли ни гласати, ако нису из тога места, јер тада нису били ни у бирачком списку, иако су имали бирачко право. Међутим, неки су, иако противузаконито, ипак гласали. Ту прилику Лапчевић је искористио да постави захтев за увођењем општег права гласа.³⁸⁷

Оцењујући ове изборе у дебати на седници Народне Скупштине 5. маја 1912, Јован Скерлић је, поред осталог, рекао да су ови избори показали „опште незадовољство са досадашњим вођењем политике”. Он објашњава успех ССДП на селу тиме „што је маса народа на селу несвесно дошла до закључака да се од голога политизирања више не може живети и да је потребно нешто реалније, позитивније”. Даље, Скерлић указује да се у селу осећа потреба за једном аграрном партијом, јер аграрни покрет све јачи и он ће доћи до изражаја, ако се и не пође путем социјалних привредних реформи.³⁸⁸

³⁸⁵ Исто.

³⁸⁶ Исто, 7. IV 1912, 1.

³⁸⁷ Стенографске белешке Народне скупштине, књ. 12, 29. V 1912, 9—10.

³⁸⁸ Стенографске белешке Народне скупштине, књ. 1, 5. V 1912, 73.

Коста Тимотијевић је у дебати о изборима у Народној скупштини изнео: „Ова појава што је свет гурнут у социјализам, то је само због тога што ми, буржоаске партије, не решавамо она питања која треба решавати“.³⁸⁹ То је очигледно признавање да социјалдемократи воде исправну политику, да се та политика спроводи у интересу оних који подржавају такву политику.

За социјалисте у крајњој линији све буржоаске партије биле су једно, наиме, представљале су буржоаску класу. Говорећи о изборима 1912. године, Драгиша Лапчевић је у Народној скупштини (7. маја 1912) рекао да међу буржоаским партијама нема разлике. На пример, у питању закључивања зајмова није било начелне разлике у спору око зајма, већ је спор вођен око тога ко ће зајам закључити; при доношењу закона о трошарини, којим је повећан пораст сиромашних слојева, опет никакве разлике; затим је донет закон о таксама, којим се и онако велики терети још повећавају. На делу су оне све исти — штите интересе своје класе; различити су само путеви и начини како то остварују. Зато и није чудно што је лоше прошао и предлог ССДП да се уведе опште право гласа.³⁹⁰

*
* *
*

Радничка класа у овој изборној кампањи захваћена бујицом социјалдемократске агитације с једне стране, а осећајући, с друге стране, на сопственој кожи бездушну експлоатацију и схватајући сву опасност од експлоататорске политике коју води буржоазија и све њене партије — све више је долазила до сазнања да једино ако се организује, може изаћи на крају у борби са буржоазијом.

Парламентарни избори 1. априла 1912. године, донели су Социјалдемократској партији 24.787 гласова у Србији и два мандата (Драгиша Лапчевић у подринском и Триша Кацлеровић у пожаревачком округу). Био је то, по броју гласова, видан успех за ССДП, али не и по броју добијених мандата, само због таквог изборног закона, по коме се не добијају мандати по укупно добијеним гласовима, већ по броју добијених гласова посебно за сваки изборни срез. Од тих 24.787 гласова, ССДП је у окрузима добила 20.851 глас, а у градовима 3.936 гласова.

Буржоазија је настојала да умањи значај изборног успеха ССДП истичући да ССДП тобоже, није постигла успех у градовима. Томе је баш узрок ограничење изборног права пореским цензусом. Пораст броја гласова у селу није дошао на штету градских гласова, напротив, успех у селу је резултат рада партијских организација из града. Уз то, са развитком капитализма у Србији и на селу се врши класно диференцирање; уместо јаза град-село, рађа се и продубљује класни јаз и у граду и у селу. На крају крајева, ССДП је овога пута и у градовима добила много више гласова него на ранијим парламентарним изборима (1903 — 1.709 гласова; 1905 — 2.571; 1906 — 3.381; 1908 — 3.043; а 1912 — 3.936), иако, истина, то повећање није такво као на селу.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 1914. ГОДИНЕ

Предизборна активност за парламентарне изборе почела је још маја 1914. године. Партијска организација у Књажевцу већ је припремила и сазвала конференцију за 1. и 2. јун. Поред осталих ре-

³⁸⁹ Исто, 7. V 1912, 107.

³⁹⁰ Стенографске белешке Народне скупштине, књ. 1, 7. V 1912, 86.

ферената о проблемима радничког покрета овога краја, као референт о ревизији устава и о предстојећим изборима предвиђен је Димитрије Туцовић. Пред конференцију, која је заказана за 14 часова, предвиђен је, пре подне у 9 часова, и збор. У позиву на збор и конференцију истиче се парола „Ослобођење радника јесте дело самих радника.”³⁹¹

На великом митингу 27. јуна 1914. београдски пролетаријат пружио је пуну подршку политици ССДП. Поред осталих, говорио је Димитрије Туцовић, који је истакао потребу да се што пре сазове Велика народна скупштина са циљем да се уведе опште право гласа. Затим је истакао „да влада буде први слуга не двора, солдатеске или ма кога другога, већ Скупштине која вољу народа врши”.³⁹²

Парламентарни избори су објављени 11. јуна 1914, а требало је да се одрже 1. августа 1914.³⁹³

За ове парламентарне изборе ССДП је објавила крајем јуна 1914. изборни манифест у 70.000 примерака. Обраћајући се партијским и синдикалним организацијама, социјалистичким бирачима и небирачима, Главна партијска управа се изјашњава против рата и милитаризма, за братство народа на Балкану, и за увођење балканских република и за уништење балканских монархија. Као основни захтев, у манифесту се истиче — „да се сазове велика скупштина, да се измени данашњи устав и да се уведе опште право гласа заједно са демократском организацијом управне власти”. И не само то социјалдемократи постављају и ове захтеве: „Ми тражимо пуну политичку равноправност нове Србије са досадашњом. Исто тако, ми најенергичније тражимо потпуну слободу за културно развијање различитих нација на територији Македоније.”³⁹⁴

³⁹¹ АИРПС, СДП, 179. — Као остали говорници предвиђени су: Петар Радовановић, рудар из Злата референт о стању социјалдемократског покрета у Тимочком округу и о рударима; Лазар Бјелић, учитељ референт о печалбарима и Светозар Лазаревић, учитељ референт о социјалистичком програму (АИРПС, СДП, 179).

³⁹² РН 27. VI 1914, 1; 28. VI 1914, 1. — Поред Димитрија Туцовића говорили су и Драгиша Лапчевић, Душан Поповић, Павле Павловић и Живо Топаловић (*Једнакост* 1. VII 1914).

³⁹³ РН 12. VI 1914, 1. — Краљ и влада потписали су расписивање избора за 1. август 1914, односно распуштање Народне скупштине 10. јуна 1914. године (*Српске новине* 11. VI 1914).

³⁹⁴ РН 24. VI 1914, 1; 25. VI 1914, 1. — У прогласу се каже „Све буржоаске партије у Србији сахраниле су своје програме, у колико су их опште имале.” А о монархији: „Ми нећемо монархију, која је и кад је најпарламентарнија ипак у основи милитаристичка; него, ми хоћемо републику, у којој ће судбина земље зависити само од народног представништва које је веран израз жеља, расположења и мишљења свију грађана.” А онда о милитаризму: „Ми нећемо милитаризам, ми хоћемо милицију! Ми нећемо стајаћу војску; ми хоћемо народну војску! Ми нећемо касарне; ми хоћемо оружани народ! Ми нећемо да официри господаре овом земљом; ми хоћемо да они буду само технички помагачи народу приликом војних обука и вежби које ће он с времена на време вршити по логорима и другим зборним местима!” (АИРПС, СДП, 186). А према писању *Радничких новина* у рубрици „Човек што се смеје” — радикалски изборни манифест био је распис полиције (РН 24. VI 1914, 1). А самосталски изборни манифест упућен је уместо пододборима: банкама, штедионицама, акционарским друштвима, фабрикама и стругарима — каже „Човек што се смеје” (РН 25. VI 1914, 1). Према изборном манифесту напредњака може се закључити да ни напредњаци нису изостали иза радикала и самосталаца, јер је напредњачка партија представник високе господаре, трулих газда, која такође купује гласове (РН 27. VI 1914, 1). А либерали са *Српском заставом*, која је била агилна пред српско-бугарски рат, иступили су са својим манифестом, који је, у ствари, написан за комите и подофицире (РН 28. VI 1914, 2).

Сутрадан по објављивању избора за 1. август, социјалдемократи у своме органу објављују чланак *Наша дужност*, у коме се истичу задаци социјалне демократије у предстојећим изборима.³⁹⁵ Већ 17. јуна 1914. социјалдемократски агитатори добили су своје задатке у изборној кампањи, ССДП је и на великим и на малим зборовима, на конференцијама и у агитацији по кућама, настојала да популарише програм и идеје социјалне демократије. Поред тога ни јавна реч није била занемарена. *Радничке новине* су увеле рубрику „Изборна борба“. Растуране су брошуре и агитациони листићи.³⁹⁶ Партијска штампа коришћена је у предизборној агитацији као највећи и најјачи агитатор.³⁹⁷ Већ 21. јуна *Радничке новине* су најављивале да ће се ускоро дати у штампу летећи листићи.³⁹⁸ Указујући на то како треба агитовати, одмах од самог почетка, социјалдемократи су истицали да се при томе треба борити за подизање свести маса, а истицање истине да буде изнад свега.³⁹⁹

Као прва предизборна реч социјалне демократије изашла је предизборна брошура у 10.000 примерака.⁴⁰⁰

У вези са предизборном агитацијом социјалдемократи су 3. јула 1914. огласили да је изашла нова књига из библиотеке „За изборну борбу социјалне демократије“ под насловом *Наша прва реч*. То је био, у ствари, изборни манифест социјалне демократије. Уз то је оглашен излазак првог броја изборног листића „Народна правда“.⁴⁰¹ Затим су се рећале остале изборне брошуре: *Порези, Закон о радњама и његови противници, Нећемо ратове, Сељак и његов спас, За ратне жртве*.

Поводом полемике између радикалне партије и самосталних радикала преко њихових органа *Самоуправе* и *Одјека*, на покушај *Самоуправе* да докаже како је Радикална партија народна, како „љене жиле дубоко су ухватиле корена у срцу народном“ — *Радничке новине* констатују: „... доста су жиле Земаљске банке и осталих многобројних фузионашких новчаних завода по унутрашњости ухватиле дубока корена код сиромашног српског народа. Те су се жиле обавиле око његовог тела тако сијано да му већ кожа пуца од бола“.⁴⁰³ Насупрот узајамном оптуживању између радикала и самосталних радикала стоје чињенице да су и једни и други криви за оно што се све десило у Србији и око ње, јер су обе стране дозволиле да министри самовољно делују. Социјалдемократи су истицали да су и једни и други радикали криви за рат са Бугарском.⁴⁰⁴

Одмах по расписивању избора чинило се да ће доћи до споразума између радикала и напредњака. Али до споразума није дошло, јер нису могли да се погоде. Исто тако, водили су преговоре о сарадњи народњаци и либерали. Постојале су разне комбинације о сарадњи међу буржоаским партијама, а ССДП је, као и увек, на-

³⁹⁵ РН 12. VI 1914, 1.

³⁹⁶ Исто, 17. VI 1914, 1. — Растуране су изборне брошуре: *Порези* од Д. Туцовића, *Сељак и његов став* (?) од Подриница, *Закон о радњама и његови противници* од П. Павловића (РН 17. VI 1914, 1).

³⁹⁷ РН 18. VI 1914, 1.

³⁹⁸ Исто, 21. VI 1914, 1.

³⁹⁹ Исто, 25. VI 1914, 1.

⁴⁰⁰ Исто, 1. VII 1914, 1. — Оглас је изашао 1. јула 1914.

⁴⁰¹ РН 3. VII 1914, 3.

⁴⁰² Исто, 5. VII 1914, 1.

⁴⁰³ Исто, 4. VII 1914, 2; 11. VII 1914, 1.

⁴⁰⁴ РН 18. VI 1914; 19. VI 1914.

ступала самостално водећи борбу и против једног и против другог крила буржоаских партија.⁴⁰⁵

Преговори опозиционих буржоаских партија вођени ради једничког иступања на изборима, на крају су уродили плодом јер су се самостални радикали, либерали и напредњаци споразумели.⁴⁰⁶ И у својој изборној агитацији опозициони блок наступа против повишења војног рока, иако су самосталци гласали и подржавали јачање војске.⁴⁰⁷

Удружена буржоаска опозиција, самостални радикали, либерали и напредњаци били су са исте горе лист, јер су сви шуровали са солдатском која је угрожавала парламентаризам у Србији. Социјалдемократи су питали и опозицију и владајућу партију са чиме излазе пред народ. Економска експлоатација народа била је присутна у читавој Србији. Спољна политика је унела немир и неспокојство у масе и појачала раздор који слаби отпорну моћ према надирању европског империјализма.⁴⁰⁸

Социјалдемократи су указивали да никаква добра народ не може очекивати ни од опозиционог блока, јер би на место радикалског насиља дошло насиље самосталско-либералско-напредњачко, на место пљачке оних првих дошла би пљачка других, што значи да је избор између зла и горег. И као једини излаз из те ситуације, говорили су социјалдемократи, да је гласање за кандидате ССДП.⁴⁰⁹

О демагошким иступањима напредњака, који су покушавали да се представе радничким заштитницима, социјалдемократи су морали нашироко да објашњавају. Напредњаци су у *Правди* писали: „Радничко је питање испод сваке критике, радничког законодавства и осигурања апсолутно и немамо”, те је било потребно разобличити сву лицемерност овакве изјаве.⁴¹⁰

Полиција се мешала у изборну агитацију и поред свих законских забрана за такав рад.⁴¹¹ Чак су и самосталци вршили пресију на бираче и претили им прогонством.⁴¹²

Не само партијске, већ и синдикалне организације у овој изборној кампањи узимају пуно учешће, јер су им чланови свесни да су њихови стварни интереси да помажу ту политичку борбу.⁴¹³ Агитација у овој изборној кампањи вршила се са пуно плана и система на територији целе земље, у градовима ко и у окрузима.⁴¹⁴ Да би се обезбедили финансијска средства за предизборну активност, социјалдемократи су организовали разне приредбе, концерте, те

⁴⁰⁵ Исто, 9. VI 1914; 13. VI 1914, 2 и 16. VI 1914, 1. — Поводом полемике између радикалске *Самоуправе* и самосталског *Одјека* у време изборне кампање *Радничке новине* су писале: „Сада су пуни ступци о томе да ли је било радикалски стварати фузију са напредњацима, што су чинили радикали 1900, или је више радикалски стварати је сада што чине самосталци.” (РН 18. VI 1914, 1)

⁴⁰⁶ РН 18. и 19. VI 1914, 1; 20. VI 1914, 1, 2; 21. VI 1914, 2.

⁴⁰⁷ Исто, 23. VI 1914, 1.

⁴⁰⁸ Исто, 26. VI 1914, 1.

⁴⁰⁹ Исто.

⁴¹⁰ *Правда* 174, 1914; (РН 30. VI 1914).

⁴¹¹ РН 10. VII 1914, 3. — Указом о унапређењу и размештању полицијских службеника Стојан Протић, министар унутрашњих дела вршио је припреме за спровођење, како су писали социјалдемократи — „слободних” избора (РН 7. VI 1914). Полиција је ометала предизборну агитацију у Пироту (РН 9. VII 1914).

⁴¹² РН 12. VII 1914, 1.

⁴¹³ Исто, 21. VI 1914; 8. VII 1914, 1.

⁴¹⁴ Исто, 10. VII 1914, 3.

су од тих прихода стварни фондови за изборну кампању. Прикупљани су и прилози за борбени фонд.⁴¹⁵

За време ове изборне кампање народа је показао нарочити интерес за социјалдемократске зборове и конференције. Социјалдемократи су били ти који су уносили нешто ново, те је за то постојало интересовање, чак се и одушевљење знатно јаче изражавало него на зборовима и конференцијама буржоаских партија.⁴¹⁶

Социјалдемократи су и прославу Првог маја искористили за предизборну агитацију.⁴¹⁷ И напредне жене, иако без права гласа, одмах су се укључиле у ову изборну кампању.⁴¹⁸ Орган социјалдемократе *Радничке новине* обратио се у овој изборној кампањи и учи тељима позивајући их да се активно укључе.⁴¹⁹ Покушај Милана Маринковића да у време изборне кампање врбује неке социјалдемократе наишао је код чланства на осуду. Иако искључен из ССДП, Маринковић је покушавао да на овим изборима иступи у име ССДП.⁴²⁰

На седници Државног савета 24. јуна 1914. одређен је број посланика који треба да се изабере 1. августа 1914. године, наиме, уместо 166, како је било до тада, одређено да се овога пута изабере 165 посланика, јер је у ваљевском округу смањен број гласача, што је било последица рата.⁴²¹

Кандидати на листи ССДП за парламентарне изборе расписане 1. август 1914. били су:

- За округ топлички: Благоје Брачинац, Милован Миљковић, Андреја Лазаревић; квалификовани — Милош Требињац и Љуба Радовановић.⁴²²
- За округ тимочки: Димитрије Туцовић, Илија Б. Милкић, Петар Радовановић, Сретен Марковић, Марко Лазић, Станоје Миљковић; квалификовани — Анта Урошевић и Таса Милојевић.⁴²³
- За округ врањски: Лука Павићевић, Милан Станојевић, Јован Цветковић, Борбе Јовић, Николај Динић, Риста Павловић, Коста Стефановић, Петар Милосављевић, Трајко Станојевић, Борбе Картаревић; квалификовани — Таса Миљковић и Филип Филиповић.⁴²⁴
- За округ чакански: Радомир Ивановић, Миљко Савић, Коста Борђевић, Велимир Буракић, Живан Станојевић; квалификовани — Коста Новаковић и Миливоје Тадић.⁴²⁴
- За округ нишки: Љуба Павићевић, Матеја Кузмановић, Војислав Цветковић, Душан Петковић, Никола Марковић, Ставра Јовановић, Тодор Петровић.⁴²⁵
- За округ ваљевски: Милан Тимотић, Марко Обрадовић, Димитрије Чикић, Борбе Петровић, Миленко Милошевић; квалификовани — Миливоје Тадић и Милан Требињац.⁴²⁵
- За округ моравски: Драгиша Лапчевић, Душан Поповић, Милутин Аранбеловић, Димитрије Манојловић, Живко Младеновић, Бошко Стојановић, Коста Петровић; квалификовани — др Андра Живковић и Живота Милојковић.⁴²⁵

⁴¹⁵ Исто, 17. VI 1914; 20. VI 1914; 21. VI 1914; 30. VI 1914; 4. VII 1914; 7. VII 1914; 8. VII 1914; 11. VII 1914.

⁴¹⁶ Исто, 11. VII 1914, 2; 12. VII 1914, 1.

⁴¹⁷ Д. Лапчевић, *Пред изборима, Први мај 1914*, 1.

⁴¹⁸ *Једнакост* 15. VI 1914; 1. VII 1914.

⁴¹⁹ РН 6. VI 1914.

⁴²⁰ Исто, 11. VII 1914, 1 и 14. VI 1914, 2.

⁴²¹ Исто, 25. VI 1914, 2.

⁴²² Исто, 25. VI 1914.

⁴²³ Исто, 26. VI 1914.

⁴²⁴ Исто, 27. VI 1914.

⁴²⁵ Исто, 3. VII 1914.

- За округ руднички: Петар Стефановић, Драгомир Дражовић; квалификовани — Сава Музикаравић и Живота Милојковић.⁴²⁵
- За округ београдски: др Живко Топаловић, Никола Величковић, Светозар Бүкић, Радован Миљковић, Радивоје Спасеновић, Милутин Симић; квалификовани — Аца Павловић и Живота Миљковић.⁴²⁶
- За округ пожаревачки: Триша Кацлеровић, Димитрије Туцовић, Цветко Павловић, Владимир С. Павловић, Никола Благојевић, Милан Решењар, Живота Срејић, Илија Јанковић, Светолик Аћимовић, Живадан Павловић, Гвозден Борђевић, Борђе Марковић; квалификовани — др Милутин Живковић и Милан Мужа.⁴²⁶
- За округ крушевачки: Душан Поповић, Стојан Милошевић, Благоје Брачинац, Бошко Савић, Алекса Бабовић, Владимир Сандић; квалификовани — Милан Мужа и Живко Топаловић.⁴²⁶
- За округ пиротски: Таса Милојевић, Јевта Ранчић, Танасије Тошић; квалификовани — др Сретен Попадић и Коста Новаковић.⁴²⁷
- За округ подрински: Драгиша Лапчевић, Воја Пековић, Станимир Јосиповић, Влада Добриловић, Светозар Рибић, Милан Рувидић, Душан Анић, Никола Тошић; квалификовани — Таса Милојевић и Сава Музикаравић.⁴²⁸
- За округ крагујевачки: Триша Кацлеровић, Срећко Петровић, Никола Миљковић, Милан Петровић, Владимир Нешић, Милош Туцаковић, Иван Живаљевић; квалификовани — др Драгиша Бүрић и Илија Красојевић.⁴²⁹
- За округ смедеревски: др Драгутин Владисављевић, Иван Димитријевић, Јован Петровић, Борђе Мирковић, Јован Ресавац; квалификовани — Филип Филиповић и Коста Новаковић.⁴³⁰
- За округ үжички: Драгиша Лапчевић, Милан Драговић, Петко Милчановић, Михаило Марковић, Никола Лојаница; квалификовани — др Драгутин Владисављевић и Милош Требињац.⁴³¹

Кандидати на листи ССДП у градовима били су:

Лозница — Павле Павловић;
 Прокупље — Љуба Павићевић;
 Пожаревац — Милан Недељковић;
 Београд — Димитрије Туцовић, Никола Величковић, Павле Павловић и Драг. Марјановић;
 Шабац — Воја Пековић;
 Параћин — Милан Пешић;
 Ниш — Лука Павићевић и Јордан Петровић;
 Горњи Милановац — Петар Стефановић;
 Ваљево — Павле Павловић;
 Чачак — Радомир Ивановић;
 Крагујевац — Триша Кацлеровић и Драгиша Максимовић;
 Бүприја — Добросав Брзаковић;
 Свилајнац — Димитрије Манојловић;
 Лесковац — Коста Стевановић;
 Алексинац — Настас Стаменковић;
 Јагодина — Милутин Аранђеловић.⁴³²

О предизборној активности за ове парламентарне изборе (који нису ни одржани због избијања првог светског рата!) Петар Радовановић у својим записима каже да је у зајечарском крају било

⁴²⁶ Исто, 5. VII 1914.

⁴²⁷ Исто, 2. VII 1914.

⁴²⁸ Исто, 9. VII 1914.

⁴²⁹ Исто, 10. VII 1914.

⁴³⁰ Исто, 11. VII 1914.

⁴³¹ Исто, 12. VII 1914.

⁴³² Исто, 25. VI 1914; 3. VII 1914; 5. VII 1914; 7. VII 1914; 8. VII 1914; 9. VII 1914; 10. VII 1914; 12. VII 1914.

заказано доста зборова, у јулу око шест, али је 12. јула 1914. објављена мобилизација која је све прекинула.⁴³³ Тако је било у целој Србији.

Поводом насталих догађаја у односима између Србије и Аустро-Угарске 12. јула 1914. престолонаследник Александар, у име краља, потписао је указ о ванредном сазивању Народне скупштине на дан 14. јула 1914. у Нишу, која је била распуштена указом од 10. јуна 1914. ради избора који су расписани за 1. август 1914. године. Тако је Народна скупштина наставила са радом у ранијем саставу, пошто није дошло до расписаних избора, јер је, опет у вези са насталим догађајима, у име краља престолонаследник Александар потписао 12. јула 1914. и указ о обустављању свих послова у вези са изборима расписаним указом од 10. јуна 1914. године.⁴³⁴

Што се тиче држања буржоаских партија у овој изборној кампањи, могао би се констатовати да су оне потцењивале изборе и њихов значај. На пример, *Самоуправа* чак јадикuje „што ће народ због њих издангубити онда када има толико послова код куће, на њиви, у радионици”. Буржоазија је полазила од тога као да је она вишом силом предодређена да води народне бриге, а не да сам народ има у томе право учешћа.⁴³⁵

Било је готово решено питање сазивања Велике народне скупштине. Кад се пошло у изборну борбу, о томе нигде ни речи, чак ни опозиционе партије не покрећу то питање. Међутим ССДП је истицала да тежнште изборне борбе треба да буде питање сазивања Велике народне скупштине ради увођења општег права гласа, да би се на тај начин обезбедила пуна општенародна контрола. До честих парламентарних криза у Србији долазило је баш због тога што народ није владао, што су реакционарне снаге све више узимале маха. За социјалдемократе било је важно у овој изборној кампањи указати бирачима да схвате да није битно хоће ли се променити ова или она личност, већ да је суштина у томе да се промени политика. Стога је позивала бираче да гласају за њен програм, за њене кандидате, а не ни за владајућу партију ни за опозиционе буржоаске партије.⁴³⁵

Изборна кампања је прекинута избијањем првог светског рата, па су тиме и избори одложени.

ЗАКЉУЧАК

Парламентарни избори за ССДП представљали су догађаје од особитог значаја, јер су они, с једне стране показивали колико и како расте утицај ССДП, а с друге стране су обезбеђивали радничкој класи представнике у парламенту.

На парламентарним изборима 8. септембра 1903. радничка класа Србије, тек што је добила своју партију, ступа на политичку позорницу потпуно самостално. ССДП у својој предизборној активности у први план истиче политичко деловање на окупљању радни-

⁴³³ АИРПС, СДП, 189.

⁴³⁴ *Српске новине* 13. VII 1914.

⁴³⁵ РН 2. VII 1914, 1. — Маја месеца 1915. социјалдемократи су предузимали мере за оснивање партијског агитационог фонда за предстојеће изборе посланика. Што значи да су већ рачунали да има изгледа да ће предстојати избори, али је та оцена била нереална. А у јуну исте 1915. године, и даље су социјалдемократи ценили, пошто се рат приводи крају, да треба мислити о предстојећим изборима и саставу нове Народне скупштине (РН 23. V 1915, 2; 7. VI 1915, 1).

ка у редове партије и њихово пуно политичко ангажовање на популарисању програма и на активирању борбе за остварење тога програма. ССДП ступа у изборну борбу не рачунајући да освоји мандат, јер је била свесна да то неће моћи, већ да популарише своја начела, да тумачи свој програм, да окупља радничку класу и, што је најважније у том моменту, да је одвоји од буржоазије.

Српска социјалдемократска партија узела је учешћа на парламентарним изборима 8. септембра 1903. у 12 градова и у два округа. У тих 12 градова 54% бирача учествовало је у изборима. То је значило слаб одзив бирача, уз то је приличан број грађана обесправљен пореским цензусом, поготову жене, које уопште нису имале бирачко право, те је тај проценат бирача који су учествовали на изборима још много мањи. У Београду је проценат бирача који су изашли на изборе био најнижи у Србији, износио је свега 34%. Социјалдемократи су добили један мандат, и то у Крагујевцу са 285 гласова. Укупно су на изборима у целој Србији добили 0,99% гласова.

Карактеристично је за све изборе до 29. маја 1903. да су се одржавали уз припомоћ жандармерским кундака и апсана, а после тога „бирање народних представника“ обављено је куповањем гласова и опијањем бирача. Чак ни извесна демократичност ондашње Србије није могла да прикрије класни карактер и класну стварност буржоаске државе.

У парламентарним изборима 10. јула 1905. дошло је на биралшта 55% уписаних бирача. Од тога је ССДП добила 0,87% (а само у градовима 11,6%); за ССДП је ово био озбиљан успех у односу на изборе 1903. године, када је имала 8,5% гласова у градовима. Социјалдемократи су овога пута добили и два мандата, један у Београду и други у Пироту.

За Српску социјалдемократску партију парламентарни избори су били од значаја из два разлога: а) што је имала могућности да свој програм тумачи широким масама и да тако придобија оне који јој по своме класном положају припадају а који су још из разних узрока били по страни; б) изборни успех омогућује партији да преко својих представника у парламенту подвргне критици буржоаски поредак и заштити интересе радничке класе. У тој својој активности ССДП се борила да сачува стечене и освоји нове позиције у друштву.

Парламентарни избори 11. јуна 1906. уз учешће 67% уписаних бирача представљали су по броју учесника на изборима пораст за 11% у односу на изборе од 10. јула 1905. године. Иако је ССДП 1906. године добила 3.381 глас (0,91%), тј. много више у односу на 1905. када је добила 3.381 глас, она има много мањи проценат од укупног броја гласова, јер је број бирача порастао за 11%, а за ССДП тај пораст је мањи у односу на целу Србију. У градовима ССДП је добила 12,24%, док је 1905. године имала 11,6%.

Осамнаестог маја 1908. Србија је изашла на парламентарне изборе са 70% уписаних бирача, што је било незнатан пораст у односу на 1906. (свега 4%). Овога пута ССДП је добила 0,76% гласова (а само у градовима 9,9%).

Српска социјалдемократска партија је учествовала и на посебно одржаним изборима 28. новембра 1910. године у Београду и у Лесковцу; у Лесковцу су избори поновљени 5. а у Врању 10. децембра. У Београду је на изборима учествовало свега 36% бирача. Тако слаб одзив бирача подсећа на доба када је у Србији владала обреновићевска реакција, када народ није могао да каже своју реч. Важно је истаћи да нико од припаданика ССДП није гласао за кандидате буржоаских партија.

На парламентарним изборима 1. априла 1912, када први пут учествују и на селу, ССДП добија 24.787 гласова, од чега 20.851 глас у окрузима (4,8% гласалих) и два мандата, а 3.936 гласова у градовима (11,4% гласалих), без мандата. Иако овог пута ССДП није добила ниједан мандат у градовима, за општи успех заслуга припада баш свесном градском пролетаријату који је оријентисан још од 1909. на град и на селу. Тај рад Српске социјалдемократске партије и њене Главне партијске управе уродио је плодом не само на овим изборима већ и у даљем развоју политичке ситуације у Србији.

Српска Социјалдемократска партија је врло умешно и успешно искористила класно диференцирање које се рађало са све јачим развојем капиталистичких односа и у српском селу, насупрот буржоаском настојању да то забашури причом о некаквом јазу између села и града.

Изборни резултати од 1. IV 1912. у % према броју гласача:⁴³⁶

Партија	У окрузима	У градовима
Радикали (фузионаши)	40,2	33,2
Фузионаши дисиденти	4,39	—
Самостални радикали	24,9	24
Дисиденти самост. радикали	1,3	—
Напредњаци и либерали	10,2	25,5
Либерали	5,3	1,4
Дисиденти леберали	0,16	—
ССДП	4,8	11,4
Напредњаци	3,4	0,32
Занатлије	0,29	1,9

Изборни резултати буржоаских партија у периоду од 1903. до 1912.⁴³⁷

Година	Радикали	Самостални радикали	Напредњаци и националци
1903.	102.082	97.294	65.256
1905.	95.143	113.326	53.687
1906.	158.438	109.129	87.088
1908.	176.537	125.501	93.912
1912.	199.586	116.987	110.137

Од свога оснивања 1903. године, када је било 150 чланова партије и 1.761 члан синдиката, тек настала Српска социјалдемократска партија, још није имала ауторитета потребног за успешно деловање у масама, а поготову у парламенту. Међутим током свога активног деловања крајем прве деценије XX века, са нарастањем броја чланова партије на 5.178, од тога у градовима 2.898, а чланова синдиката на 7.418, постала је фактор у политичком животу Србије са којим је и буржоазија морала да рачуна.

Први светски рат је прекинуо политичку активност у Србији на припремама за парламентарне изборе расписане за 1. август 1914. године.

Милинко ТОПАЛОВИЋ

⁴³⁶ Д. Туцовић, *Класа и партија, Борба*, Београд 1912, бр. 5, стр. 169.

⁴³⁷ Д. Туцовић, *Наша победа и њен значај, Борба*, књ. 5, бр. 8, Београд 15. IV 1912, 281—185.

Zusammenfassung

Milenko Topalović

DIE SERBISCHE SOZIALDEMOKRATISCHE PARTEI IN DEN PARLAMENTWAHLEN VON 1903 BIS 1914

Seit ihrer Gründung beteiligte sich die Serbische Sozialdemokratische Partei aktiv an allen Parlamentwahlen, denn bereits der Gründungskongress vom 20. Juli 1903 hat beschlossen, dass die SSDP bei den Parlamentwahlen selbständig und mit eigenem Programm sich betätigen solle. Die SSDP bemühte sich vom Anbeginn an, und blieb auch im Laufe ihrer weiteren Tätigkeit in dieser Hinsicht konsequent, zu zeigen und zu beweisen, dass sie die Partei der Arbeiterklasse sei und, als solche, dass sie nichts gemeinsames mit den bürgerlichen Parteien weder habe noch haben könne.

An den Parlamentwahlen vom 8. September 1903 nahm die SSDP in 12 Städten und in zwei Kreisen teil. In Serbien haben 53% Wähler ihre Stimmen abgegeben, davon bekamen die Radikale 38,30%, die unabhängigen Radikale 36,52%; die Volkstümlichen 17,6%, die Progressisten 5,93%; die SSDP 0,99 (und 8,5% der Gesamtzahl von Wählern in den Städten) und die unabhängige Liste 0,44%. Der SSDP wurde ein Mandat zuteil, und zwar in Kragujevac.

Die am 10. Juli 1905 abgehaltenen Parlamentwahlen brachten 55% von allen Wahlberechtigten an die Wahlplätze, und davon entfielen auf die Radikale 28,52%, auf die unabhängigen Radikale 28,42% auf die Volkstümlichen 21,90%; auf die SSDP 0,87% (in den Städten allein: 11,6%), auf die Progressisten 7,97%; auf die Unabhängigen 1,34% und auf die Bauerneintracht 0,18%. Diesmal wurden der SSDP zwei Mandate zuteil, ein Belgrad und das andere in Pirot.

An den Parlamentwahlen vom 11. Juni 1906 unter Beteiligung von 67% aller Wahlberechtigten bekamen die Radikale 42,84%; die unabhängigen Radikale 29,56; die Volkstümlichen 12,5%; die Progressisten 7,98%; die Volkstümlichen und die Progressisten zusammen 3,07%; die Bauerneintracht 2,56%; die SSDP 0,91% (in den Städten 12,24%) und die Unabhängigen 0,58%. Die SSDP bekam ein Mandat in Kragujevac.

Die Beteiligung der Wähler an den Abgeordnetenwahlen vom 18. Mai 1908 betrug 70% der Wahlberechtigten. Davon entfielen auf die Radikale 44,09%; auf die unabhängigen Radikale 31,17%; auf die vereinigten Volkstümlichen und Progressisten 16,29%; auf die Volkstümlichen 4,08%; auf die Progressisten 2,94%; auf die SSDP 0,76% (in den Städten allein: 9,9%); auf die Bauerneintracht 0,64% und auf die unabhängige Liste 0,03%. Der SSDP wurde ein Mandat in Kragujevac zuteil.

Die Beteiligung der Wähler an den Abgeordnetenwahlen vom 18. Mai Wahlen in Belgrad, Leskovac und Vranje teil.

Und an den Parlamentwahlen vom 1. April 1912, als sie zum ersten Mal auch auf dem Lande an den Wahlen teilnahm, bekam die SSDP 24.787 Stimmen, davon 20.851 Stimmen in den Kreisen und zwei Mandate (in den Kreisen von Podrinje und Požarevac), und 3.936 Stimmen in den Städten ohne Mandat.

Also würden die Wahlergebnisse vom 1. IV 1912 in % wie folgt aussehen:

Partei	in den Kreisen	in den Städten
Fusionierte Radikale	40,2	33,2
Fusionierte Dissidente	4,39	—
Unabhängige Radikale	24,9	24
Dissidente unabhängige Radikale	1,3	—
Progressisten und Liberale	10,2	25,5
Liberale	5,3	1,4
Dissidente Liberale	0,16	—
SSDP	4,8	11,4
Progressisten	3,4	0,32
Gewerbsleute	0,29	1,9

So wurde die SSDP aus der Periode ihrer Gründung im Jahre 1903, von einer schwächlichen und hinfällig organisierten Partei, am Vorabend des Ersten Weltkrieges, zu einem politischen Faktor, mit welchem auch die Bourgeoisie rechnen müsste. Und der Erste Weltkrieg unterbrach die politische Tätigkeit in Serbien um die Vorbereitungen auf, für den 1. August 1914 ausgeschriebenen, Parlamentwahlen.